Joanna Olczak-Ronikierová

KORCZAK

Pokus o biografii

překlad Irena Lexová

Joanna Olczak-Ronikier: **Korczak. Proba biografii**

Vydání knihy podpořilo Ministerstvo kultury České republiky

This publication has been supported by the ©Poland Translation Program

BOOK INSTITUTE
©POLAND

Samostatnost 1918
Podpořeno Polským institutem v Praze
v rámci projektu Samostatnost 1918

translation © Irena Lexová, 2019
copyright © by Grupa Wydawnicza Foksal, MMXI

ISBN 978-80-7511-478-5
ISBN 978-80-7511-479-2 (epub)
ISBN 978-80-7511-480-8 (pdf)

Poděkování

Vřelé díky za pozornou četbu, poučení, rady a opravy, prosím, aby přijali: Anna Bikontová, Marta Ciesielska, Tomasz Fiałkowski, Alina Mikułowska-Pomorska, Katarzyna Zimmerer. Bez nich bych si nedokázala poradit s takovou spoustou materiálu.

Laskavě děkuji Marii Paczowské. Provázela mne po celou dobu práce. Byla věrnou a trpělivou čtenářkou následujících kapitol. Nutila mě psát, když už jsem měla všeho dost. Její intuice mne vedla spletitými cestami polsko-židovských vztahů. Jestli touto knihou Korczak ožije, bude to jejím ohromným přičiněním.

Úvod – nenapsaná autobiografie

Můj život byl těžký, ale zajímavý. Právě
o takový jsem v mládí Boha prosil.
Janusz Korczak, Deník, ghetto červenec 1942[1]

Tato věta je asi nejlepším mottem pro vyprávění o „Starém doktorovi". Napsal ji několik dnů před smrtí, v předvečer svých šedesátých čtvrtých narozenin. Je příznačné, že mluvil o sobě už v minulém čase. Pouze člověk velké síly ducha se zmůže na stoické shrnutí vlastního osudu poté, co ignoruje okolní peklo.

Ale nebylo už o něm řečeno všechno? Byly publikovány desítky biografií, svazky vzpomínek, verše, nepřeberné množství článků a vědeckých prací. Vznikl film Andrzeje Wajdy. Mezinárodní organizace svolávají korczakovská sympozia a konference. Na internetu lze najít stovky hesel spojených s jeho jménem. Školy, skautské oddíly, dětské domovy si ho volí za patrona.

V povědomí naší společnosti by Korczak měl působit nejen jako hrdina výročních oslav, symbol, mýtus, ale i jako výborný polský spisovatel. Klasik polské dětské literatury. Tvůrce originálního pedagogického systému. Autor pedagogických děl, která neztratila nic na své aktuálnosti a která by se měla těšit stejné popularitě jako importované módní příručky.

Na jaře v roce 2011 jsem chodila po krakovských knihkupectvích a ptala se na Korczaka. Našla jsem jen *Krále Matýska (Król Maciusz)*. Neexistuje *Čaroděj Kajtuš (Kajtuś Czarodziej)* – předchůdce Harryho Pottera. Ani *Sláva (Sława)*. Ani *Žertovná pedagogika (Pedagogika żartobliwa)*. Před čtyřmi roky se ještě objevilo dílo *Jak mít rád dítě (Jak kochać dziecko)*, před třemi lety *Životní pravidla (Prawidła życia)*, vloni *Mezi čtyřma očima s Bohem (Sam na sam z Bogiem)*. Na chvíli se ukázal *Deník (Pamiętnik)*, v angličtině. Možná že existují nějaké biografie? Možná vzpomínky? Nejsou. Zmizely.

Nevydávají se. Proč? Není známo. A v antikvariátech? Ani jedno dílo. Shání je vůbec někdo? Zřídka.

Ukazuje se, že Starého doktora, byť je zdánlivě mezi námi přítomen, už nikdo nepotřebuje. A tak se nám stále víc vzdaluje. Lidé, kteří ho znali a pro které tolik znamenal, už většinou nežijí. Mládež v něm vidí mučedníka, jehož, dá-li bůh, už nikdy nebude muset nikdo následovat. Člověk duší i tělem se proměnil v pomník. Někdo tak zatvrzelý jako on, vždy jdoucí za svým cílem, se musí cítit velice špatně na mramorovém podstavci. Nesnášel okázalost, banalitu, fráze. Ve všech případech skloňovaný výraz „přítel dětí", mu jako lichotka musí být odporný. Ale vždyť v tom, co napsal, neexistuje ani náznak pedagogické podbízivosti. Existuje jen znalost dětské psychiky, trpký pocit humoru a nedostatek iluzí. Mohl by přispět do nejedné diskuse o výchově, poradit nám to či ono, ale nikdo ho nežádá o názor.

„Smrt není těžká – mnohem těžší je život", napsal jednou, na začátku své cesty. Zmužilost jeho života zastínila zmužilost jeho smrti. Ale vždyť se rozhodl mnohem dřív. Ne v listopadu 1944, kdy místo toho, aby hledal úkryt na „árijské straně", se spolu se svými svěřenci přestěhoval do ghetta. Ne v srpnu v roce 1942, kdy s nimi šel na Umschlagplatz, odkud odjížděly vlaky do Treblinky, místo toho, aby využil šance na svou záchranu. Určitě ho tam někde nahoře uráží skutečnost, že věrnost dětem v okamžiku jejich poslední zkoušky, je považována za jeho největší zásluhu. Mylně se domníváme, že mohl sám sebe zapřít, zradit ve stáří věc, pro niž v mládí rezignoval na vlastní rodinu, vědeckou kariéru, spisovatelskou slávu.

Odříkání, oddanost, oběť, nezištnost – jsou nemoderní postoje. Dokonce občas vyvolávají podezření. Ale snad se sluší připomenout, že před lety, v nejhorší době útlaku a všeobecné apatie, existovali lidé, kteří angažovanost v sociálních službách považovali za nejvyšší životní cíl. Měli pocit zodpovědnosti za budoucnost. Věřili v účinnost pozitivní činnosti, i kdyby na tom nejskromnějším poli působnosti. Hlavními zásadami v jejich morálním kodexu bylo respektování lidské důstojnosti a solidarita s ukřivděnými. Principy, jimiž se dnes sotva kdo řídí. A které dnes sotva kdo ocení.

Díky povídkám Šolema Alejchema, Il Peretze, Šaloma Aše, Isaaka B. Singera si umíme představit atmosféru malých židovských městeček nebo ortodoxních městských enkláv, izolovaných a izolujících se od nežidů. Málo se ví o lidech, kteří se odvážili odtamtud utéct, o jejich těžké cestě k polským zvyklostem. Asimilovaní Židé se často styděli za své „zaostalé" předky, jejich anachronické oděvy a zvyky, nemluvili, nepsali o nich. Měnili si příjmení, snažili se splynout s polskou společností, uráželi

se, když jim byla připomínána minulost. Proto je dnes velmi obtížné rekonstruovat čas onoho světa, který neznatelně a navždy pominul.

Židovští průmyslníci, kupci a bankéři zachovali věrnost staré morální zásadě: „Svět se opírá o tři věci – o vědu, náboženství a milosrdenství". Byli štědrými filantropy. Měli intelektuální ambice. Polonizovaná inteligence židovského původu; lékaři, advokáti, vědci, umělci, spisovatelé, vydavatelé, knihkupci – talentovaní, vzdělaní, vytrvalí dosahovali velkých pracovních úspěchů. Bez účasti polských Židů by materiální a duchovní úroveň národa byla značně nižší. Je smutné, že jejich láska k Polsku nebyla náležitě oceňována ani opětována.

Utopická víra, že je možné být současně Židem i Polákem, provázela Korczaka celý život. Dobře věděl, jak je taková dvojí identita těžká, ale nikdy ji nepopíral. V dosavadních biografiích byla celková polonizace Goldszmitovy rodiny zdůrazňována tak, jako by to mělo dokazovat civilizační převahu. Ale oni nepovažovali své židovství za důvod k ostychu. Nechtěli se ho zříci. Nepokoušeli se je ukrývat. Nechtěli křtem maskovat stopy svého původu.

Podobně uvažovali mí předkové, Janina a Jakub Mortkowiczové, nakladatelé. Náleželi ke stejné generaci jako Korczak i do stejného prostředí. V mládí se pohybovali v těch samých varšavských kruzích „neponížených", kteří učili, že „nikdo není zproštěn odpovědnosti za to, co se děje kolem." Tato ponaučení je zformovala na celý život. V roce 1910 Janusz Korczak u Mortkowicze publikoval *Mojšelkové, Joskové a Jisroelkové (Moški, Joski i Srule),* a hned potom *Pepíci, Honzíci a Frantíci (Józki, Jaśki i Franki)* – povídky o židovských a polských letních táborech. A až do konce v tomtéž nakladatelství tiskl vše, co napsal: krásné knihy pro mládež, moudrá pedagogická díla, zdůrazňující potřebu chápat dětskou psychiku. Jak autor, tak i jeho nakladatel co nejvěrněji sloužili polské literatuře a polské společnosti. Jenže podle toho, jak v zemi narůstal antisemitismus, čím dál častěji jim byla odpírána práva žít jako Poláci. U nás doma se o tom nikdy nemluvilo. Časem jsem tomuto dramatu rozuměla čím dál víc.

Autorkou první poválečné knihy o Starém doktorovi byla moje matka – Hanna Mortkowicz-Olczaková. Kniha dosud působí jako jeden z nejdůležitějších pramenů znalostí o jeho životě. Napsaná zanedlouho po pohromě, má onen vznešený tón epitafů, v nichž chybí humánní, přízemní konkretizace. Nikdy jsem nežádala: „Řekni, jaký opravdu byl. Vždyť jsi ho tak dobře znala. Musel mít nějaké slabůstky, nedostatky, vlastnosti, díky nimž by nám dnes mohl být bližší."

Ale kdo ho opravdu znal? Tajnůstkářský samotář nebyl nakloněn bližšímu přátelství, nikdy nikoho svými záležitostmi neobtěžoval. Osud chtěl, že nejvíc důvěrností a informací o své rodině zanechal v deníku, který vedl v posledních měsících života

v ghettu. Tušil blížící se smrt a věděl, že mu nezůstává příliš času. Proto se chopil dlouho odkládaného tématu: „Autobiografie. Ano. – O sobě, o své malé a důležité osobě.“[2]

Poslední záznam má datum čtvrtého srpna roku 1942. Pátého nebo šestého srpna byl spolu s dětmi a celým personálem sirotčince vyhnán na Umschlagplatz. *Deník* zůstal na Kluzké. Doktor mu musel přikládat velkou váhu, poněvadž když očekával evakuaci, zanechal dispozici, aby rukopis, bude-li to možné, byl předán Igoru Newerlymu. Text propašovaný na árijskou stranu se zachoval. Byl Newerlym uveřejněn teprve v roce 1958.

V *Deníku* zůstal náčrt autobiografie, kterou nestihl napsat. Svůj život rozdělil na sedmiletá údobí. Proč sedmiletá? Proto snad, že jde o bohémskou sedmičku? Sedm dnů v týdnu? Svaté číslo v kabalistice? Sedm stupňů zasvěcení? Spíš náhoda. Sám Korczak tomuto dělení nepřikládal velký význam a ujišťoval, že život lze stejně dobře rozdělit i do pětiletých období. Popsal metodu, kterou chtěl používat. Jedná se o soudobou introspekci, hledání a nalézání odkazu získaného od předešlých generací.

> Co máš v úmyslu?
> – Vždyť vidíš. Hledám podzemní prameny, čistý, chladný živel vody odvádím a vyvolávám vzpomínky.[3]

Poté co jsem se rozhodla rekonstruovat Korczakův životopis, umínila jsem si dodržet chronologický rámec, který sám určil. Náměty, které považoval za podstatné, jsou doplněny autobiografickými zmínkami rozsetými v jeho tvorbě. A vyprávění, tak jak chtěl, se pokouší vniknout do podzemních pramenů, ke kořenům. Snad cesta do časů, kdy žili jeho předkové, když se narodil, když byl chlapec, když se připravoval na své povolání a když je vykonával, alespoň přiblíží hluboce lidskou tvář Starého doktora pod svatozáří mučednictví a připomene několik základních morálních hodnot, pro které žil a pro které zahynul.

1

Hrubešovský sklenář a rakouská císařovna

> Pradědeček byl sklenář. Jsem rád: sklo dává světlo a teplo.
> *Janusz Korczak, Deník, ghetto 21. července 1942*

Každý příběh vždycky někde začíná. Tento začíná v Hrubešově (pol. Hrubieszów – pozn. překl.), poněvadž odtamtud pocházeli předkové Henryka Goldszmita, všeobecně známého jako Janusz Korczak. Okolí Hrubešova tvoří krajina v lublinském vojvodství, hned vedle hranice s Ukrajinou, malebně položená na řece Hučvě, ve skutečnosti obepnutá jejími dvěma rameny. Okouzlující je krása tamějších lesů, žitných polí, divokých porostů. Mnoho památek starobylé dřevěné a zděné architektury připomíná časy, o nichž v této kapitole bude řeč. Z oněch časů pocházejí názvy hrubešovských ulic: Vodní, Kostelní, Tichá, Lidnatá, Ševcovská, Husí.

Každý příběh vždycky jednou začíná. Ten náš začíná v dávné minulosti, tajemně, jako v děsivé pohádce. V židovské lidové tradici existoval obyčej, že když v okolí vypukla epidemie moru nebo černých neštovic a všechny pokusy o záchranu selhaly, na hřbitově se mezi sebou sezdávaly páry lidí, kterým osud nejvíce uškodil: chudáci, mrzáci, sirotci. Vybaveni židovskou obcí, začali žít novým životem, který měl odehnat smrt. Prý se něco takového přihodilo v prehistorii Goldszmitovy rodiny. „O dalších předcích vím jen tolik, že to byli sirotci bez domova, kteří se oženili na židovském hřbitově jako oběť usmíření v době šířící se nákazy v městečku."[4] Korczak o tom vyprávěl Marii Czapské na sklonku podzimu v roce 1941, když ho v posledním bydlišti v sirotčinci na Senné navštívila, když se na cizí propustku dostala do ghetta.

V *Deníku* zmíněný pradědeček byl nejkonkrétnější postavou, přestože se o něm toho taky moc neví. Doktor, který pobízel děti, aby se vyptávaly na rodinnou minulost, s lítostí napsal v časopise *Mały Przegląd*, dodatku k časopisu *Nasz Przegląd*, určenému pro asimilovanou židovskou inteligenci:

Já nemám fotografii mého pradědečka a moc jsem toho o něm neslyšel. Dědeček mi o něm nevyprávěl, protože umřel, než jsem se narodil. O svém pradědečkovi toho moc nevím.

Vím, že byl sklenář v malém městečku.

Chudí lidé tehdy neměli v oknech okenní tabule. Pradědeček chodil po dvorech, zasazoval okenní tabule a kupoval zaječí kožky. Mám rád pomyšlení, že můj pradědeček zasazoval okenní tabule, aby bylo světlo, a kupoval kožky, z nichž se dělaly kožichy, aby bylo tepleji.

Někdy si představuji, jak ten můj starý praděd chodil od vsi ke vsi cestou necestou, usedl pod stromem, aby si odpočinul, anebo spěchal, aby to ještě před soumrakem stihl na šábes.[5]

Jak se zdá, onen sklenář se jmenoval Eliezer Chaim a bydlel prý v Hrubešově. Ke konci osmnáctého století Židé tvořili více než polovinu hrubešovských obyvatel, zbytek byli katolíci a pravoslavní. Nízké činžovní domky a dřevěné chaloupky namačkané na sebe. Úzké, blátivé uličky. Velké množství malých obchůdků. Dvě náměstí, staré a nové. Uprostřed náměstí prodejní stánky. Sedláci sem sváželi mléčné výrobky, maso a zeleninu. Zde si pořizovali oděv, boty, předměty domácí i hospodářské potřeby, „střižní zboží" čili tkaniny. Kupující i prodavači se na čtvrtečním trhu urputně hádali o ceny. Polsky, ukrajinsky, v jidiš. Katolický kostel, pravoslavná cerkev a synagoga po celá staletí patřily k místnímu koloritu.

Štetl. V jazyce jidiš – městečko. Jedno z těch, která, přestože vlivem holocaustu byla úplně zničena, žijí dál svým intenzivním životem v literatuře a v mnoha pamětech. Pro jedny útočiště tradičních židovských hodnot a rodinného zázemí, okázalost rituálních obřadů, místo, kde se „pohádky a mýty vznášely ve vzduchu." Pro jiné sídlo zaostalosti, tmářství, středověkých pověr. Židovská komunita žila v takových městečkách ve vlastní čtvrti, oddělena od křesťanských sousedů neviditelnou zdí rigorózních náboženských předpisů. „Vyznavači Starého zákona", se neučili místnímu jazyku, neudržovali společenské kontakty s okolím, nechtěli se zříci svých tradičních oděvů a obyčejů, za jediný pramen vědění považovali talmud. Světská věda, světské zájmy byly zapovězeny, porušování ortodoxních příkazů a zákazů bylo trestáno kletbou, která znamenala viníkovo vyloučení ze společenství a jeho vyhnání za hranice obce. Rodina po něm, jako po zemřelém, chodila ve smutku, a když opravdu umřel, neměl právo být pohřben na židovském hřbitově.

Ten, kdo se tak odděluje od svého prostředí, musí mít na svědomí zlověstná tajemství. Prokletím Židů bylo, že vždy tam, kde se usídlili, budili nedůvěru a odpor tuzemců. Majoritní společnost nechápala, že ztráta vlasti a rozptyl po světě – to vše v Židech působilo panickou úzkost, že se rozplynou, ztratí identitu, přestanou existovat

jako národ. Proměnili se ve společenství podřízené pravidlům, která zasahovala do všech oblastí života duchovního, společenského a rodinného. Po celá staletí, den co den, všude tam, kam je přivál osud, sváděli heroický zápas o zachování věrnosti Bohu a tradici. Tedy o přežití.

> Nemáš už, nemáš v Polsku židovská městečka
> V Hrubešově, Karčevě, Brodech, Falenici
> Marně bys hledal v oknech zapálené svíčky
> A poslouchal zpěv v dřevěné synagoze.

Ve svém poválečném verši Antoni Słonimski záměrně připomíná Hrubešov. Odtamtud pocházel i jeho pradědeček, Abraham Jakub Stern. To na něj myslel, když vzletně napsal:

> Už není těch městeček, kde švec byl básníkem,
> hodinář filozofem, holič trubadúrem.[6]

Onen básníkův pradědeček, hodinář-filozof, geniální samouk, slavný vynálezce, konstruktér první „účtující mašiny" na světě, figuruje v mnoha encyklopediích a je známá jeho životní dráha a zhruba se ví o datu jeho narození. Jedni tvrdí, že to byl rok 1762, jiní že 1769. Pradědeček Janusze Korczaka nic podstatného nevykonal, nikdo se o jeho životopis nezajímal. Připusťme, že oba Hrubešované byli před stoletími vrstevníky. Když už se narodili v tomtéž malém městečku, v tomtéž ortodoxním židovském prostředí, určitě se znali. Znali se i jejich pravnuci. Oba psali. Oba bydleli ve Varšavě. Přestože Słonimski byl o sedmnáct let mladší než Korczak, oba patřili ke stejné skupině polské inteligence židovského původu. Bylo by zajímavé vědět, zda někdy diskutovali o Hrubešově, o cestách, které jejich předky ve výjimečně dramatickém čase vedly k tomu, že se cítili být Poláky.

5. srpna roku 1772 carevna Kateřina II., rakouská císařovna Marie Terezie a pruský král Bedřich II. Veliký podepsali v Petrohradě traktát koordinující pravidla, podle nichž si přivlastnili a rozdělili třicet procent polského území. V roce 1773 polský sejm pod tlakem tří mocností ratifikoval první dělení Polska. Protestoval jen španělský král. Zbytek Evropy mlčel. Toto datum se stalo tragickým přeryvem nejen v dějinách Polska. Tehdy skončila jedna etapa v dějinách polských Židů. Přestali být celistvou menšinou, existující lépe nebo hůře v jedné zemi. Ocitli se pod vládou tří různých států a byli přinuceni podřídit se třem různým právním systémům. Následkem dělení

Polska Hrubešov připadl Rakousku. Dva židovští chlapci z Hrubešova přestali být polskými poddanými, stali se poddanými rakouského trůnu. V jejich domovech se říkalo: „Aby nebylo ještě hůř."

Svět nežidů, nezávisle na tom, kdo v něm vládl, vždy budil v Židech obavy. Neizraelita v Židech spatřoval tvůrce všeho zla na zemi, loupil a nemilosrdně trestal i vymyšlené přestupky. Byl nepředvídatelný. Nikdy se nevědělo, co z jeho strany hrozí. A přece, vyjma své všemohoucnosti, si nezasluhoval úctu. Neměl smysl pro obchod, mrhal penězi, nevážil si vědy, moudrosti, vzdělání. Polské a ukrajinské děti hladověly stejně jako židovské. Byly stejně špinavé i otrhané. Ale nikdy neměly v ruce knihy. Neuměly číst ani psát. Jako jejich rodiče i prarodiče.

V židovské domácnosti, byť té nejchudší, se vždy nacházel soubor náboženských knih předávaných z generace na generaci, určených mužům, aby je studovali. Sotva židovští chlapci začali mluvit, museli opakovat verše z bible. Když jim byly tři roky, učili se rozeznávat hebrejská písmena. Od čtyř, někdy dokonce od tří let chodili do chederu – náboženské školy. Psaní a čtení v hebrejštině, překládání svatých textů, čtyři početní úkoly, zásady morálky a slušného chování – to byl program, který museli ovládat, než dosáhli osmi let. Od osmého do třináctého roku života studovali talmud a komentáře k talmudu. Vyučovací systém byl závazný; žáci tak dlouho opakovali každou novou informaci, až jim utkvěla v paměti. Nežidy vysmívané pohoupávání se nad knihami bylo po staletí ověřenou metodou na trénink mozku a paměti.

Pradědeček Antoniho Słonimského byl mimořádně inteligentní. Rád se učil a překvapivými otázkami převyšoval učitele – melameda. Korczakův pradědeček patrně neměl talent na učení, a ani větší židovské ambice. Znal svou cestu určenou od narození ke smrti božími přikázáními. Ve třináctém roce života bar micva čili slavnost u příležitosti dovršení dospělosti. Potom práce zajišťující alespoň nejskromnější obživu. Manželství s dcerou pobožných židů. Hodně dětí, aby byl naplněn příkaz tóry: „Buď plodný a rozmnožuj se." Další den, týden, měsíc, rok vyvážené rytmem náboženských rituálů a svátků. Všechno pochopitelné a předpokládané. Nepředstavoval si jiný osud. Ale císařovna Marie Terezie se rozhodla jeho osud změnit.

Jak ona, tak její následník Josef II. okamžitě začali na uloupených územích zavádět zákonodárství. Jednou z mnoha věcí vyžadujících nové uspořádání byla „židovská otázka". Rakouský osvícenský absolutismus pod pláštíkem ušlechtilých slov směřoval k tomu, aby se zbavil nejchudších Židů v zemi a bohaté zgermanizoval. Byla zavedena nová daň, takzvaný toleranční patent. Za vysokou cenu čtyř guldenů za rodinu bylo

Židům dovoleno, aby zůstali tam, kde po staletí žili. Ti, kteří poplatek nemohli uhradit, byli po tisících vyháněni za hranice.

Četná restrikční nařízení omezovala obchodní i výdělečné možnosti „nevěřících" a způsobovala postupné zbídačení těch, kteří už beztak žili na pokraji chudoby. Židy, kteří dosud neměli povinnost podvolit se odvodu k vojenské službě, zachvátila panika. Vojenská služba neznamenala jen rozluku s rodinou. Znásilňovala základní zákony judaismu. Nutila zbavovat se tradičních oděvů a vousů, znemožňovala svěcení sabatu a jiných tradičních svátků, vylučovala zachování košer předpisů. Příkaz oblékat se evropsky, povinnost posílat děti místo do chederu do světských škol, kde se vyučovalo německy, používat němčinu v kontaktech se státními institucemi a v úřední korespondenci – to vše ohrožovalo dosud tak bedlivě střežené soukromí židovské komunity.

Nejbolestnější byly předpisy omezující osobní život Židů. Jeden z prvních dekretů Marie Terezie drasticky ztěžoval Židům uzavírání manželství. Každému manželskému svazku musel udělit souhlas rakouský úředník a uděloval ho jen tehdy, když ženich měl vysvědčení o ukončení světské školy a byl s to zaplatit sňatkovou sazbu. V závislosti na příjmech rodiny a na tom, zda se jednalo o ženitbu prvorozeného, nebo dalšího syna, nejnižší poplatek činil čtyři sta rýnských, nejvyšší mohl překročit sto dukátů.

V roce 1787 bylo Židům nařízeno přijetí nových úředních příjmení, což mělo zlepšit vybírání daní a odvod k vojenské službě. Dosud užívali pouze jméno a přídomek vytvářený nejčastěji z otcova jména. Například Ibrahim Ibn Jakob nebo Meisels Dow Ber. Nové jméno muselo znít německy. Záleželo na dobré či zlé vůli úředníka z magistrátu, zda mělo mít neutrální význam, jako Kleinmann – malý, Grossmann – velký, Kaufmann – kupec, anebo směšně groteskní shluk slov: Muttermilch – mateřské mléko, nebo Katzenellenbogen – kočičí loket.

Słonimského pradědeček Abraham Jakub měl štěstí. Získal příjmení Stern, německy hvězda. Zatím byl sotva pomocníkem hrubešovského hodináře. Za pár let opravdu zazářil jako hvězda. Pradědeček Korczaka Eliezer Chaim dostal příjmení Goldszmidt, které u Korczaků časem získalo formu Goldszmit. Možná byl někdo z rodiny zlatníkem?

V roce 1787 bylo hrubešovskému sklenáři, jak předpokládáme, dvacet pět let. Ve shodě s náboženskými předpisy měl už být dávno ženatý – za věk způsobilý k ženitbě bylo považováno osmnáct let, přestože se často ženili chlapci sotva několikaletí. Aby mohl splnit poslání, k němuž ho povolal Bůh, musel zvládnout mnohé překážky. Především se vyhnout zavedené vojenské službě. Ti nejbohatší se z ní mohli vykoupit. On ne. A měl strávit příští léta v rakouské armádě, možná ne v první linii na frontě, ale

schovaný někde v polní kuchyni nebo v táboře? Kdyby přežil, vrátil by se poněmčený, zesvětštěný. Na to nechtěl ani pomyslet.

Mohl opustit své rodiště. Ke konci osmnáctého století do Polska již pronikaly teze haskaly (židovského osvícenství; pozn. překl.). Haskala znamená v hebrejštině osvícení. Tak byl nazýván ideový program, jehož otcem byl Mojžíš Mendelssohn. Židovský filozof, biblista a spisovatel usazený v Berlíně, vybízel souvěrce k emancipaci, k odmítnutí středověkých oděvů a ortodoxních pravidel, oddělujících je od okolí, k získávání světského vzdělání, které jim dovolí lépe působit ve světě. To on zformuloval pravidlo, které hlásalo, že Žid má být Židem doma, ale na ulici – má být Evropanem. To díky němu se mezi židovskými chlapci zrodila touha po jiném životě než po tom, který znali. Jeden z prvních přívrženců haskaly, Salomon Jakub Kalman, pocházel právě z Hrubešova. Přestože byl synem místního rabína, v nábožensky založené rodině se dopustil přestupku trestaného prokletím: utekl z domova, studoval medicínu v Německu a ve Francii, kde si změnil jméno i příjmení. Po návratu do Polska, už jako Jacques Calmanson, se stal lékařem krále Stanislava Augusta.

Sklenář byl člověk klidný, na hony vzdálený nějakým dobrodružstvím. Více mu záleželo na poslušnosti zákonům božským než rakouským. Zvolil tedy třetí variantu. Ukryl se, ztratil se z očí vojenským komisím, což v době všeobecného zmatku nebylo ani těžké. Jakmile se rozhodl oženit, musel shromáždit peníze na zaplacení tolerančního patentu a také na zaplacení sňatku. Požadované sumy byly pro něho nepředstavitelně vysoké. Záchranou mu mohla být bohatá nevěsta, jejíž rodiče by chtěli zaplatit manželství a manžela vydržovat pod podmínkou, že se bude dále vzdělávat v talmudské škole, zvané ješiva nebo ješivot. Zcela zjevně nezamýšlel být učencem. Musel tedy trpělivě čekat, až sám shromáždí prostředky na založení vlastního hnízda. Když shledáme, že se jedno Korczakovo dílo opírá o rodinné odkazy, našel ženu v tomtéž prostředí maloměstské chudiny, z níž sám pocházel, a zplodil s ní syna jménem Lejb.

První dělení Polska bylo šokem pro polskou intelektuální elitu. Bylo vynaloženo nesmírné úsilí pozvednout zaostalou zemi na evropskou úroveň, zreformovat státní zřízení, dosáhnout nezávislé společnosti. Velký sejm po čtyři roky zasedal nad obnovou Rzeczpospolité (v r. 1569 na lublinském sněmu vytvořeno soustátí Polského království s Litevským knížectvím, celý název: Republika dvou národů, pol. Rzeczpospolita Obojga Narodów; pozn. překl.). „Židovskou otázkou" se zabýval sám král. Jeho poradcem se stal Jacques Calmanson, syn rabína z Hrubešova. Ústava, schválená třetího května roku 1791, je považována za nejvyspělejší politickou ideu oné epochy. Ve skutečnosti v ní o Židech nebyla ani zmínka, ale další zákony měly regulovat jejich

status. Bylo málo času. Rok po schválení ústavy odpůrci reforem, Targovičané, přemluveni carevnou Kateřinou, požádali Rusko o záchranu ohrožené šlechtické „zlaté svobody". Ruská vojska vstoupila do Polska. Sejm přerušil zasedání. Začala válka. Neexistovaly žádné šance na vítězství. Rusko a Prusko si mezi sebou dohodly druhé dělení Polska. Smlouva stvrzující dělení byla podepsaná v Grodně v roce 1793.

24. března roku 1794 na náměstí v Krakově vyhlásil Tadeusz Kościuszko povstání za nezávislost. Nepodařilo se mu zmobilizovat celý národ, ale bojů se zúčastnili představitelé všech stavů, šlechta, měšťané, sedláci. A také Židé. Situaci napomohly nedávné diskuse nad jejich osudem. Uvědomili si, že jsou součástí polské společnosti. Bohatý koňský handlíř, Berek Joselewicz, povolal souvěrce do boje. Jím zformovaný pluk lehké jízdy zahrnoval pět set osob. Povstání za nezávislost dopadlo tragicky. Kościuszko po prohrané bitvě padl do zajetí, chyběli zkušení velitelé, ruský generál Suvorov zaútočil na Varšavu z pražské strany (pol. Praga / čes. Praha, pravobřežní stará varšavská čtvrť podél Visly, často zmiňovaná v polské literatuře; pozn. překl.) – čtvrti ležící na pravém břehu Visly. Zahynul téměř celý pluk Berka Joselewicze.

Ruská vojska vyvraždila kolem dvaceti tisíc bezbranných obyvatelů varšavské Prahy, hlavně Židů, což vstoupilo do historie válečných krutostí jako takzvaný pražský masakr (pol. rzeź praska, – spadající do doby tzv. druhého dělení Polska, 1793; pozn. překl.). Tehdy byl s celou svou velikou rodinou zabit Icchak Kramstück, kupec obchodující s gdaňským dřívím a obilím. Masakr přežil pouze jeden z jeho synů – Samuel. Díky tomu přetrvala dynastie Kramstücků, později Kramsztyků, o nichž v tomto vyprávění bude ještě řeč.

V roce 1795 došlo k třetímu dělení Polska. Ruská, rakouská a pruská vojska vstoupila na anektované území. Rok po třetím dělení zemřela Kateřina II. O rok později zemřel v Petrohradu král Stanislav August, předtím zbavený trůnu. Ve Francii se ujal vlády generál Napoleon Bonaparte. Sliboval, že vzkřísí Polsko. Po jeho boku se formovala polská armáda – legie. Slečny ve dvorcích hrály na clavichordech nejnovější dílo zaslané z Paříže – mazurku, která začínala slovy: „Ještě Polsko nezhynulo, dokud my žijeme."

Čas plynul. V roce 1804 se Napoleon nechal v Paříži korunovat císařem a vyrazil dobývat svět. V roce 1805 v bitvě u Slavkova porazil čtyřikrát větší rakousko-ruskou armádu. Na okraji velkých dějin se bezvýznamně vyvíjel život jednoho sklenáře. Pět dnů v týdnu putoval od vsi ke vsi, od domu ke dvoru, a táhl za sebou vozík s tabulemi skel ovinutými slámou. V pátek ráno se vydával na zpáteční cestu a velice spěchal, aby to stihl domů na šábesovou večeři. O jeho existenci by se nikdy nikdo nedověděl, kdyby se nestalo to, že v roce 1805 se mu narodil další syn – Hersz.

2

O Herszovi, který se vrátil domů

> Jmenuji se po dědečkovi, a dědečkovo jméno je Hersz (Hirsz).
> *Janusz Korczak, Deník, ghetto 21. července 1942*

Chlapec při obřízce dostal hebrejské jméno Cwi čili jelen. Toto „posvěcené" jméno bylo používáno během náboženských obřadů. Běžně se používaly zkomoleniny a zdrobněliny, charakteristické pro místní jazyk. Když byl chlapec sklenáře zapisován do matričních knih hrubešovského synagogálního okruhu, bylo Cwi přeloženo do němčiny jako Hirsch – což taky znamená jelen.

Potom ho stejně každý nazýval, jak chtěl. Německy Hirschel, v jidiš Heršele, polsky Hersz nebo Herszek, ukrajinsky Herško. Neznělo to nejhůř. Jiná krásná biblická jména mudrců a proroků v Polsku podlehla tak groteskním znehodnocením, až se časem stala urážkou. Věděl někdo, kdo se vysmíval Moszkovi nebo Moškovi, že má co činit s Mojžíšem? Že Šlamke je Šalamoun? Kdo mohl předpokládat, že tak domácky znějící Šyja je Jehošua, Jozue čili Ježíš, a v polštině hrubě znějící Srulek je Izrael (Jisroel) – svaté jméno Bohem dané Jakubovi?

Mimo jména, příjmení, data a místa narození nic určitého o dětství chlapce nevíme. Můžeme se spoléhat pouze na to, co napsal Korczak. V roce 1925 se v časopise *Alim*, který vycházel ve Varšavě hebrejsky, objevila ukázka jeho povídky nazvaná *Heršele (Herszele)*. Polský originál se nezachoval. Text, který cituji, byl přeložen z hebrejštiny. V interwiev doprovázejícím publikaci Korczak řekl:

> Téma mě zajímalo několik let, mnohokrát jsem je opouštěl, abych se po nějakém čase k němu zase vrátil /.../. Ačkoli jsem zatím svůj román nedokončil, jsem spokojen, když vidím jeho část už hebrejsky vytištěnou. Takže ten překlad mě přiměje k jeho

dokončení, a jestli – přese vše – ho nedokončím, bude přinejmenším známo, že jsem to zkoušel, že jsem chtěl…[7]

Nedokončená povídka o čtyřletém dítěti, které chtělo cestovat do Svaté země, začíná „15. dne měsíce adaru roku 5569“. Podle polského kalendáře – na přelomu února a března roku 1809. Korczakův dědeček, Hersz Goldszmit, měl tehdy také čtyři roky. Děj se odehrává v malém židovském městečku – nepochybně v Hrubešově. Tady končí podobenství. A dál? Co je fikce, co je pravda? Zemřela Herszova matka skutečně, když byl malý? Co se stalo s otcem? A opravdu byl jediným pečovatelem o dítě jeho starší bratr Lejb?

V komentářích vetkaných do textu Korczak přiznával, že procházel spoustu knih, že těžil z vlastní intuice a přemýšlel, jak by svého hrdinu mohl čtenáři co nejvíce přiblížit.

Jak zřetelně, jak pravdivě se mi před očima rýsuje obraz Herszka. Kolik jsem se natrápil, než jsem si jej představil. /…/ A jak zoufale málo o něm vím, o tom nyní mi nejdražším špuntovi. /…/ Žádná povídka mě tolik nezaneprázdnila a žádná mě tolik nenatrápila, jako tahle.[8]

A opět roztrhal to, co napsal, a neposlal Herszka do Svaté země. Jednou provždy ho ponechal na třetím schůdku ztrouchnivělé, zčernalé chýše, kdy za soumraku, hladový, čeká na bratra. „Donese Lejbuš chléb, nebo ne?“ Namísto dobrodružné výpravy do dalekého světa popsal neméně dráždivý příběh – o tom, jak malý chlapec trpělivě zkoumá zpráchnivělý schůdek – mikrokosmos plný hrůzných, ale i poučných tajemství, kde číhá ohromný pavouk s dlouhýma nohama a kde je možné si poranit prsty hřebíkem nebo úlomkem skla. Současně vytvořil působivou studii samoty, hladu, smutku malého dítěte – sirotka, znovu nalezeného „na obrovském hřbitově minulosti“.

Korczak se po letech k tomuto tématu vrátil. Poetická próza – *Tři Herškovy výpravy (Trzy wyprawy Herszka)* – vyšla v polštině v roce 1939, v řadě „Palestinská knihovna pro děti“. Tatáž doba, totéž malé židovské městečko, nízké domy, velké dvory, zahrady, dřevěné chalupy. Tentýž čtyřletý chlapec, totéž jméno. Chlapcova matka už nežije. Otec s pytlem na zádech putuje od vsi ke vsi, kupuje, prodává, vyměňuje. V pátek se vrací domů, přináší něco k jídlu, občas nějaké oblečení, zřídka i něco peněz. O Herszka pečuje starší bratr Lejb. Ráno se vydává Lejb za výdělkem a večer přináší chléb a cibuli, někdy dokonce chalu (bochánek, nad nímž se odříkává požehnání; pozn. překl.) a jablko. Stává se, že někdo s bičem honí Lejba po ulici a křičí na něj: „Zloděj!“

Tehdy se bratr dlouho domů nevrací, a když se objeví, je naštvaný, že nemá pro malého nic k jídlu, a oba jdou mlčky a hladoví spát.

V povídce byl vytvořen celý sběh okolností, které se musely stát, aby v dítěti z malého židovského městečka vzbudily touhu po širém světě. Lejb zná mnoho hezkých příběhů, které po večerech, když se nezlobí, bratrovi vypráví. O tom, jak Bůh stvořil svět, zemi, měsíc a slunce. O potopě. O Mojžíšovi, který s mečem v ruce vyvedl Židy ze zajetí a převedl je přes poušť do Palestiny. O tom, že v Palestině má v sobotu každý rybu a nudlovou polévku, stoka místo špinavé vody oplývá mlékem, a peřina je tam zbytečná, poněvadž je tam teplo.

Vlivem těchto vyprávění se Herszek chtěl stát Mojžíšem a vyvést Židy z Hrubešova do Zaslíbené země. Zatím první osamělá výprava skončila nemocí, a jediným úspěchem byl hrnek teplého mléka od bohaté sousedky. Aby zmoudřel, musel jít do chederu. Tam bylo moc špatně. Rebe děti bil. Chudé hodně a často, bohaté méně a vzácně. Nic nevysvětloval. Nedovoloval klást otázky. Chlapec nechápal, jak se z písmen tvoří slova. Rebe křičel: „Pijavice na tvou pitomou hlavu, jdi na náměstí krást jako tvůj Lejb!“ Nakonec ho ze školy vyhodil. Dalším vyučujícím malého chlapce se stal místní blázen, který ještě předtím, než se zbláznil, byl učitelem. Blázen trpělivě učil Herszka psát a číst hebrejsky. To on mu vyprávěl vzrušující příběh o neobyčejné moci písmen. Tu historku, jak vzpomínala má matka, v ghettu četl Korczak dětem:

> Bůh se rozzlobil na Židy. Chce je zabít. Bůh bere papír a pero, chce napsat rozsudek /.../. Ano, Ano. – Chce napsat, že zabíjí Židy.
>
> Všechny?
>
> Ano, ano. Všechny zabít, vyhubit, vyhladit. Ano, ano, ano. Žádného neponechat. – Ano, ano. – Ale písmena to nedovolila. Bůh to nemůže udělat, poněvadž písmena se rozprchla a poschovávala se. Ano, ano. Nedovolila provést nic zlého. /.../ Písmena žijí věčně, neumírají.[9]

Písmena žijí věčně, ale nechrání před tragédií. Lejba povolali do armády. Kopal, škubal sebou, bránil se a volal o pomoc. Nic nepomohlo. Ubohý Lejb, vysmívaný v městečku coby zloděj, jediný poručník malého bratříčka, se navždy propadl do nepaměti. Herszek zůstal sám. Tehdy se spřátelil se starým Abramem, maloměstským filozofem, který se stal jeho duchovním průvodcem. To Abram vysvětloval dítěti, čím je síla vůle: „Je důležité chtít. Někdo umí a nechce, takový nenajde ani Boha, ani lidi, ba ani sebe. Jiný to chce, ale ještě to neumí. Ten se to naučí a ten to najde.“[10]

Chlapec mu svěřoval své plány, vydá se jako Mojžíš do Palestiny. „Půjdou se mnou Židé – děti, ženy, staří i mladí. Vezmu s sebou chudé a smutné, kteří se nebojí pouště ani

lva, ani šakala, divochů ani štíra." Aram skepticky pokývl hlavou: „Možná ne, možná jo." Není nutné být Mojžíšem, abys změnil vlastní a cizí život. Říkal: „Naše město je malé. Naše domy jsou nízké – a nemáme tu velké učence. Ale ty, Herszku, máš chytrou hlavu. Kdoví, ty můžeš být v Izraeli hvězdou. Daleko existují obrovská města a v nich žijí učenci. Jeden studuje ve starých knihách, druhý léčí nemocné a staré lidi, třetí staví vysoké, zděné domy. /.../ Palestina je daleko. Zatím na to není čas. – Není dobré, aby se malý chlapec vydával na cestu mimo město, mohou tě pokousat psi, mohou tě přejet koně, mohou tě zbít lidé."[11]

Časy nebyly bezpečné pro malé chlapce, ani pro dospělé. Herszkovi byl rok, když napoleonská vojska poté co válčila s Pruskem, vstoupila na území pruského záboru a potom do Varšavy. Byly mu dva roky, když na základě dohody v Tylži, uzavřené mezi Napoleonem a carem Alexandrem I., bylo z polských zemí, které si přivlastnilo Prusko, vytvořeno Varšavské vévodství. Byly mu čtyři roky, když následkem prohrané války Rakousko Varšavskému vévodství odstoupilo země anektované během třetího dělení Polska a také zamojskou oblast. Hrubešov se tehdy nacházel v hranicích Varšavského vévodství. Bylo mu sedm, když v roce 1812 byl Napoleon poražen u Moskvy.

Na Vídeňském kongresu v roce 1815 bylo ustanoveno nové rozdělení Evropy. Vítězové – Rusko, Rakousko a Prusko – uzavřeli svaté příměří, které mělo hájit stanovený pořádek. Varšavské vévodství přestalo existovat. Vzniklo Polské království, malý státeček vykrojený uchvatiteli z přivlastněných území a sloučený personální unií s Ruskem, v jehož čele stál car Alexandr I. Hrubešov se stal částí Polského království. Herszovi bylo tehdy deset let. Přestal být rakouským Židem, stal se Židem ruským.

Nebál se psů ani koní, ba ani lidí. Z Hrubešova utekl třikrát. Po třetí tam dlouho nepobyl. „Potom se různě říkalo /.../, že mu cikánka dala na cestu zlatý peníz nebo Maďar dukát, že s ním císařský plukovník hrál šachy a prohrál, a také že napsal dopis bohatému pánovi. Herszek se učil v různých školách, viděl mnoho velkých měst, bydlel v různých vysokých domech."[12]

Do Palestiny nedorazil. Palestina v tomto vyprávění *licentia poetica*, vyjadřuje symbol touhy po lepší budoucnosti. Mluvil Korczak někdy o svém dědečkovi? O všech těch židovských chlapcích, kteří nechtěli již déle snášet osud psanců? Neutíkali jen z malých městeček, ale i z velkých měst, vytrhávali se z ortodoxních rodin, z pout tradičních zákazů, vyráželi na cestu do země oplývající mlékem a strdím, vědou a praktickými možnostmi jako do Zaslíbené země, nelekajíce se „pouště ani lva či šakala, divochů

ani štíra." Vítězili nad strachem před opuštěním bezpečného prostředí, vystavovali se nebezpečí rodinné klatby, jen aby dosáhli vysněného cíle.

Jejich děti vyrůstaly už v materiálním i psychickém zajištění, žily ve světě pokrokových lidí, věřily v úspěch asimilace a všeobecně se styděly za své otce, příliš dodržující židovské zvyky a mluvící polsky s židovským přízvukem. Nechtěly už slyšet o dramatických příbězích uprchlíků z ghetta. Potom se jejich vnukové vydávali hledat stíny svých předků na pohřebištích vzpomínek. Jenže to už bylo pozdě. První dobyvatelé „nové pevniny" zvané emancipace, tvoří ztracený článek v řetězci generací. Byli hrdiny, o nichž se toho dnes moc neví. K takovým patřil Herszek. Nebyl jako Mojžíš, ale přesto učinil zázrak.

Biografická poznámka, umístěna na seznamu lékařů, lékárníků, chirurgů, ranhojiček a porodních asistentek Polského království z roku 1843 informuje, že Hersz Goldszmit získal na Lvovské univerzitě dekretem z 28. prosince roku 1838 „stupeň lékaře-chirurga 2. stupně, ‚oprávněného vykonávat veškerou lékařskou praxi a jednat v soudně-lékařských vyšetřeních'".[13]

Jak se z hrubešovského chederu dostal na studia do Lvova? Musel předtím ukončit světskou základní školu, dostat se na gymnázium, složit maturitu. Kde se učil? Z čeho žil? Byl, jak víme, sirotek. Není vyloučeno, že než se rozhodl pro studium na univerzitě, někdy mezi čtrnáctým a dvacátým rokem života, učil se v ješivě. Svědčila by o tom jeho často vzpomínána dokonalá znalost Talmudu.

Velká škoda, že Korczak ve svém vyprávění nepokračoval. Celá léta uvažoval o sepsání rodinných dějin. V roce 1920, když těžce onemocněl tyfem a myslel si, že umírá, obával se, že spolu s ním zanikne i minulost jeho předků. Během rekonvalescence nadiktoval komusi pár vzpomínkových kapitol. Ale když se uzdravil, popsané stránky zničil. V roce 1930 na dotaz redakce *Wiadomości Literackie* na čem pracuje, odpověděl, že zamýšlí román s názvem *Pradědečk – pravnuk (Pradziad prawnuk).* Děj měl začít počátkem devatenáctého století a končit v současnosti. Imaginační osnovu chtěl proložit autentickými rodinnými informacemi. Taková mnohogenerační židovská sága by dnes měla nedocenitelnou hodnotu. Chyběla mu ale trpělivost i čas a nedokázal najít výstižnou formu.

Herszova cesta se již nezrekonstruuje. Můžeme si ji představit jen díky jiným informacím. O dvě generace mladší než on, doktor Zygmunt Bychowski, švagr mé babičky, který také pocházel z malého městečka – Korce na Volyni, se také narodil v ortodoxní židovské rodině a také snil o tom, že se stane lékařem. Jeho otec, rabín, mu nedovolil

navštěvovat světskou školu. Chlapec, který se tehdy ještě jmenoval Zelman, se nejprve učil v chederu, potom ukončil ješivu – a teprve jako sedmnáctiletý utekl z domova do Varšavy. Tam, když si vydělával na živobytí, se po večerech učil ruskou gramatiku, matematiku, dějiny a další předměty, jejichž znalost byla během zkoušky na gymnázium vyžadována. Složil ji úspěšně a byl přijat navzdory zpřísněným opatřením vůči Židům v carském záboru. Maturitu složil už jako dospělý člověk a medicínu začal studovat až tehdy, když jeho vrstevníci ji už právě končili. Teprve po obdržení diplomu získal i otcovo odpuštění. Stal se významným neurologem, politickým a společenským činitelem a nakonec blízkým Korczakovým spolupracovníkem. Jeho synem byl doktor Gustaw Bychowski – jeden z prvních psychoanalytiků v Polsku.

Existovaly i jiné varianty útěku z ortodoxního ghetta. Abraham Jakub Stern, o jednu generaci starší než Hersz, pradědeček Antoniho Słonimského, vyjma talentu a vzdělání, které získával vlastním přičiněním, měl větší štěstí. Po katastrofě způsobené dělením Polska, se v Hrubešově schovával kněz Stanisław Staszic – osvícenecký státník, který spojoval vlastenectví s hlubokým odporem k Židům. V rozpravě *Výstrahy pro Polsko (Przestrogi dla Polski)*, je nazval „sarančaty země, věčným škůdcem", příčinou veškerého neštěstí. Proti vlastním předsudkům byl ale oslněn inteligencí židovského pomocníka v místní hodinářské dílně. Ukázalo se, že mladý člověk se zajímá o jemnou mechaniku, je matematicky vzdělaný, sestavuje úžasné technické novinky.

Když se v roce 1808 Staszic vrátil do tehdy pruské Varšavy, aby zaujal místo předsedy Společnosti přátel věd (Towarzystwo Przyjaciół Nauk), vzal Sterna s sebou a slíbil mu pomoc v doplnění jeho chaotického vzdělání. Hrubešovskému Izraelitovi už tehdy bylo třicet devět let. Zdálo by se, že na učení je to jaksi pozdě, hodila se mu však pružnost mysli, udržovaná během biflování biblických textů v chederu i teologických disputací v ješivě. Bleskurychle se naučil spisovnou polštinu, zvládl němčinu a francouzštinu, rozšířil své znalosti matematiky, fyziky a chemie, přičemž nezanedbával talmudské studium ani vášeň vynálezce.

Účastnil se schůzí Společnosti přátel věd, kde demonstroval své výsledky, např. „účetní stroj" vykonávající čtyři základní matematické funkce a vytvořil tak první mechanickou kalkulačku na světě. Když v listopadu roku 1815 car Aleksander I. hostil na Královském zámku ve Varšavě skupinu vědců, představil panovníkovi svůj vynález. V roce 1817 vypracoval novou verzi „stroje", umožňující vypočítávat druhou odmocninu. Na důkaz zásluh a zručnosti v mechanice byl Stern jako první a jediný Žid v Polsku přijat Společností jako její člen korespondent.

Hersz Goldszmit neměl tak příkladné výsledky, ani podobně krásný životopis. Korczak v *Deníku* zmínil pouze to, že urputně a dlouze směřoval k cíli. O dědečkově trápení nevyprávěl. Nešlo o heroické nesnáze a odříkání, které se připomínají s pýchou. Židé usilující o odpoutání se z ghetta museli nejednou od souvěrců, ale i od Poláků snášet potupu a mnohá ponížení. Proto se o těchto věcech toho moc neví. Možná mu příhoda, odehrávající se na okraji dramatických událostí, připadala příliš soukromá a obyčejná?

Vláda cara Alexandra I. vyvolala mnohá očekávání demokratických svobod, ale nic se z nich nenaplnilo. Když v roce 1825 car zemřel a na trůn usedl jeho mladší bratr – Mikuláš I., bezohledný autokrat – bylo už známo, že smířlivost ani pokora situaci nezmění. Začala epocha konspirace a osvobozeneckých spiknutí. Obava, že car je na stopě spiknutí mladých vojáků ve varšavské Škole kadetů a že nařídí zatýkání, způsobila, že 29. listopadu 1830 vypuklo povstání, které vedlo ke svržení cara a prohlášení nezávislosti. Po deseti měsících však povstání skončilo porážkou.

Hersz Goldszmit se v roce 1830 oženil s Hrubešovankou – Chanou, rozenou Rajsovou. V roce 1831 přišel na svět jejich prvorozený syn Eliezer, nazývaný Lejzor. Proč Hersz teprve po založení rodiny začal přemýšlet o studiu? Blížil se už ke třicítce. Možná se rodiče jeho ženy, Lejb a Hinda Rajsovi, zavázali podle obyčeje pomáhat mladým v prvních letech manželství, aby se zeť mohl plně věnovat vědám. Nebo byli natolik tolerantní, že souhlasili s tím, aby učení Talmudu bylo vyměněno za světskou školu, a tak důvěřiví, že se nebáli riskovat? Vždyť se Hersz v tak nebezpečné době mohl i ztratit a zanechat svou ženu opuštěnou. Svou rodinu ale nezklamal. Zanedlouho po porážce povstání se zapsal na lékařskou fakultu ve Lvově a ve třiatřiceti získal diplom lékaře.

Vrátil se k Chaně a otevřel si lékařskou praxi. Pro zmírnění osudu chudších pacientů se rozhodl zařídit v Hrubešově Židovskou nemocnici. Vybíral příspěvky od souvěrců a sám šel také příkladem. Pracoval tam od roku 1848. Nemocnice mohla pojmout padesát nemocných, ale orgány města nechtěly přispívat na výživu a léčbu židovských pacientů, takže stále bylo zapotřebí starat se o pomoc. Dělal v rodném městě totéž, co o mnoho let později dělal i jeho vnuk ve Varšavě. Navštěvoval lidi, přesvědčoval je, prosil o peníze.

Světské vzdělání v něm nezpřetrhalo vazbu s židovskou komunitou, ani mu neodebralo víru. Plnil všechny náboženské povinnosti. Velkou finanční částku věnoval na stavbu nové synagogy. Působil v různých filantropických organizacích. „Těšil se všeobecné úctě; ‚vyznačoval se klidnou a dobrou povahou a důvtipem. Kromě velkých

lékařských znalostí ovládal Talmud a rabínské nauky, byl milovníkem hebrejské literatury, jejíž jazyk plynně ovládal'."[14] Prodělal těžké chvíle, když usiloval o vzdělání. Byl přívržencem laické osvěty a přesvědčoval místní Židy, aby své děti posílali do světských škol a dali jim tak lepší životní šanci.

Korczak si byl vědom toho, že jeho lékařské, společenské a pedagogické sklony, se neprojevily jen tak. V příběhu Hersze muselo být něco, co se ho osobně dotýkalo, když si tolik přál jej vyprávět. Možná se odhodlání sloužit dětem zrodilo vlivem rodinných příběhů o těžkém dědečkově dětství? Jak se stalo, že vnuk tak dobře chápal neštěstí, jakým je siroba? Vždyť sám takový osud nezažil.

Z odstupu se Hersz Goldszmit jeví jako vyrovnaný člověk, vědomý si svých hodnot. Jeho manželství s Chanou bylo velmi šťastné. Po Lejzorovi se narodily další čtyři děti, Josef, Jankiel, Mindla a Maria. Druhý syn v pořadí, Josef, se stal otcem Janusze Korczaka.

Josef a jeho bratři

> Musím věnovat více místa svému otci:
> realizuje v životě to, k čemu dědeček tak
> horečnatě směřoval po mnoho let.
> *Janusz Korczak, Deník, ghetto 21. července 1942*

Josef (Józef) Goldszmit, syn Hersze (Hirsze), lékaře „provozujícího praxi" v Hrubešově, „majícího třicet devět let" a jeho manželky Anny, rozené Rajsové, „mající třicet šest let", se narodil v Hrubešově 4. září roku 1844. Takto znějící informace byla zapsána v matrice synagogálního okrsku židovského vyznání v roce 1844.

Eliezer, nejstarší syn doktora Goldszmita a jeho ženy, běžně nazýván Lejzor, měl tehdy čtrnáct let. Za čtyři roky po Josefovi se narodil nejmladší syn Jankiel. A co dcery Mindla a Maria? Zapisování děvčat do matričních knih se tehdy nepovažovalo za důležité, proto jejich data narození neznáme. Korczak ve svém *Deníku* vyjmenovává mezi otcovými příbuznými ještě Karola. Nic o něm nevíme. Píše, že dědeček dal svým dětem křesťanská jména. Ve skutečnosti se Josef až po nějakém čase změnil v Józefa, Lejzor v Ludwika, Mindla v Magdalenu a Jankiel v Jakuba. Jenom Maria dostala jméno znějící univerzálně.

V roce 1844 doktor Hersz Goldszmit působil v Hrubešově už šest let jako chirurg „zmocněný pro soudně-lékařskou praxi". Chana musela být k lidem milá a přívětivá, když se za mnoho let po smrti obou manželů v pamětech psalo, že v jejich domácnosti „nejen fyzicky nemocný, ale každý ztrápený a nešťastný člověk nacházel pomoc, úlevu a radost..." Jak se zdá, byla to ideální rodina. Milující rodiče, pět či šest dětí, blahobyt, vlídnost, pocit bezpečí. Usilovali o spojení tradice s pokrokem, židovství s polskými zvyklostmi. Byly ctěny příkazy i zákazy judaismu, náboženské svátky, ale neuzavírali se před vnějším světem a jeho požadavky. Synové byli posílání do světských škol, vědělo

se, že chlapci musí ukončit vyšší vzdělání, aby se společensky mohli zařadit k inteligenci, zatímco děvčata se provdají za vzdělané Židy.

Děti v židovské domácnosti byly považovány za nejcennější boží dar. Péče o jejich zdraví, vzdělání a budoucnost určovala smysl života rodiny. Vychovatelské role byly spravedlivě rozděleny. Otec děti káral, nabádal k modlitbě a studiu, matka vychvalovala, krmila a rozmazlovala. Dodnes užívané rčení „jidiše mame" představuje hlubokou a nekritickou mateřskou lásku dodávající sílu k přežití v nepřejícím světě. Výchova v duchu tradice také znamenala, že potomci byli k rodičům vázáni úctou a poslušností. Vzpoura proti otcově vůli představovala porušení zákona, těžký hřích, který byl nezřídka trestán kletbou, a právě taková tragédie se přihodila v bohabojné domácnosti manželů Goldszmitových.

Jejím negativním hrdinou byl nejstarší syn Eliezer, a příběh nabízí zápis v matričních knihách varšavské augšpursko-evangelické církve.

> Stalo se ve Varšavě dne desátého listopadu roku tisíc osm set čtyřicátého devátého, v jedenáct hodin před polednem. Na vědomost dáváme, že v přítomnosti svědků /.../, Jana Krystyana Henryka Westa, misionáře anglikánského, majícího padesát let, a Fryderyka Wilhelma Blönnera, malíře portrétů, majícího padesát jedna let /.../, pokřtěn byl a anglikánskými misionáři připraven na obrácení židů, mladík Lajzer Goldszmit, syn doktora medicíny a lékaře lublinské gubernie v Hrubešově, potomek manželů Hirsze a Anny Goldszmitových /.../, který křtem svatým přijal jméno Ludwik.[15]

Kolik je v tomto textu uloženo tajemství. Mladík Lajzer měl tehdy osmnáct let. Utekl z domova, nebo odjel se souhlasem rodičů? Co dělal ve Varšavě onoho smutného roku 1849? Tamějšího jara se to ve městě hemžilo policií a vojsky. Byla hlídána bezpečnost dvou monarchů, cara Mikuláše I. a rakouského císaře Františka Josefa, kteří se v łazieńkovském zámečku radili jak potlačit několikaměsíční maďarské povstání – poslední vzplanutí „jara národů". Na zdech a plotech visely plakáty s provoláním místodržitele Polského království, knížete Ivana Paskeviče, k ruskému vojsku: „Vojáci! Jdete potlačit tutéž vzpouru, kterou jste potlačili před osmnácti lety v Polsku, a která znovu vypukla v Maďarsku."

Osmnáct let, které uplynuly od listopadového povstání, se vyznačovalo neustálými carskými represemi. Byla zrušena ústava z roku 1815, polský sejm i vojsko byly rozpuštěny, polští vojáci byli po tisících připojováni k ruské armádě, účastníci a vůdci povstání byli trestáni deportacemi na Sibiř a zabavováním majetku. Byla uzavřena

univerzita i Společnost přátel věd, a když politické nepokoje neustávaly, byl zaveden výjimečný stav. V hlavním městě bylo patrné, jak hodlá režim s neposlušnými jednat. Na Žoliboři a Praze (pol. Żoliborz – varšavská čtvrť severozápadně od centra, pol. Praga, varšavská pravobřežní čtvrť; pozn. překl.) byly zbourány stovky domů, aby mohla být vybudována Citadela a vojenské opevnění. Slavný X. pavilon Citadely měl věznit další generace vzbouřenců. Z jeho cel šli rovnou na šibenice postavené na stráních pevnosti.

Nelze pochybovat o tom, že by Lejzor, přistěhovalec z provincie, o těchto věcech dlouho přemýšlel. Měl vlastní starosti. Hlavní město se bránilo před přívalem Židů, přicházející Žid musel zaplatit „vstupní daň" – poplatek za každý den pobytu ve městě. Od této diskriminující a obtížné povinnosti byly osvobozeny jen malé skupiny obyvatelstva, zejména žáci veřejných škol. Možná chtěl ve Varšavě studovat? Vysoké školy byly ve skutečnosti zrušeny, ale činné zůstaly střední školy, reprezentující vysokou vzdělanostní úroveň – jako byly Právní a pedagogické kurzy, Akademie lékařsko-chirurgická a Škola výtvarných umění.

Možná ho zajímalo umění? V hlavním městě existovala pestrá umělecká bohéma, skládající se z talentovaných tvůrců a jejich obdivovatelů. Možná se v těchto kruzích pohyboval a tam se seznámil s jistým malířem portrétů, soudě podle jména – Němcem. Přemluvil chlapce k přestoupení na protestantismus? Nebo se o to zasloužili anglikánští misionáři, vydržovaní britským Biblickým spolkem, působícím velmi rázně ve všech částech světa, mimo jiné i mezi Židy východní Evropy.

A možná se zamiloval do nějaké nežidovské dívky? V ruském okupačním území platil zákaz uzavírání manželství mezi křesťany a osobami židovského vyznání. Jedině křtem mohl získat její ruku. Katolicismus se více přibližoval polským zvyklostem, ale evangelické vyznání bylo přístupnější a mělo na konvertity menší požadavky. Získal Lejzor svou milovanou a byli šťastní? To by byl námět na dobový román.

Píši o téhle záležitosti jaksi bez respektu, a vyčítám to misionářům. Rozhodování osmnáctiletých bývá zřídka zralé, s tím musí dospělí počítat. Ačkoli, pochopitelně, mohlo to být i tak, že chlapec prošel hlubokou vnitřní proměnou. Pravděpodobnější bude, že chtěl svůj židovský původ potlačit, vstoupit do světa křesťanů, stát se rovnoprávným členem společnosti, svobodně žít, dělat, co bude chtít, a něčeho tak v životě dosáhnout.

Takové rozhodnutí vyžadovalo velkou odvahu a představivost. Konvertující Žid zahazoval nejen víru, ale celý systém hodnot, představujících judaismus. V novém životě se cítil úplně ztracený, bez cíle, jako kůl v plotě. S překvapením zjišťoval, že polská společnost ho nevítá s otevřenou náručí, naopak, „pokřtěný žid", zejména nebyl-li

bohatý, se setkával s nechutí a pohrdáním. Vlastní prostředí ho nazývalo „mechesem" a považovalo ho za zrádce (meches, hebr., znevažování člověka odmítajícího judaismus; pozn. překl.). V důsledku šlo o zpřetrhání rodinných a přátelských vazeb. Po změně náboženství člověk už nikde nebyl doma a v duši mu navždy zůstaly rány a jizvy. Většinou taková rozhodnutí činili tehdy starší lidé, vědomi si toho, co ztrácejí i co získávají.

Chudák mladík, nechtěl být Lejzor ani Eliezer. Myslel si, že nové jméno mu změní osud k lepšímu. Určitě se těšil na lepší budoucnost. Splnilo se mu jeho přání? Biografická poznámka jenom uvádí, že „O životě a působení Ludwika Goldszmita chybí jakékoli zprávy".[16]

Rozhodnutí nejstaršího syna muselo doktora Goldszmita hluboce ranit, avšak nezměnilo jeho názor. Dále soudil, že své děti nemůže separovat od polské společnosti. Taktéž Josef, nazýván už polsky Józefem, navštěvoval v Hrubešově veřejnou základní školu a potom byl poslán na státní gymnázium v Lublinu. Léta chlapcova učení spadala do bouřlivých časů předcházejících vypuknutí lednového povstání. Když nový car, Alexandr II., vstoupil roku 1855 na trůn ohlášením „Pryč se sněním", varoval společnost, aby neživila žádné iluze. Avšak zrušení výjimečného stavu, vyhlášení amnestie politickým vězňům a zmírnění cenzury – to vše vyvolávalo v Polácích naději na zmírnění protipolské politiky a mezi Židy naději na zrovnoprávnění.

Smířliví doporučovali trpělivost, ale mezitím, uprostřed ponuré „paskievičovské noci" (Ivan Paskievič, ruský vojevůdce a politik, v čele centrální správy po porážce listopadového povstání v r. 1831; pozn. překl.), jak je nazývána epocha mezi povstáními, vyrostla nová generace. Mladí nechtěli čekat na ústupky, domáhali se navrácení polského jazyka, polských škol, polské univerzity, organizovali vlastenecké manifestace a oslavy výročí významných událostí polských dějin.

V Lublinu také docházelo k proticarským demonstracím, jichž se účastnili Józefovi gymnaziální spolužáci. Náboženský charakter těchto shromáždění a pochodů, společné modlitby a tradiční kostelní písně, neodrazovaly ani Židy, kteří chtěli prokázat solidaritu s Poláky.

Józefův vrstevník, Aleksander Kraushar, pocházející ze židovské rodiny, navštěvoval v roce 1860 varšavské gymnázium a spolu s židovskými spolužáky se účastnil národních oslav. Po letech, už jako zcela polonizovaný advokát, historik a publicista, prohlásil: „Žili jsme v obrovském nadšení, hrdi na to, že jsme posuzováni jako lidé, právem si zasluhující název vlastenci."

Mé prababičce Julii, dceři kupce Izaaka Kleinmanna, obchodujícího se solí, bylo šestnáct let, když 27. ledna v roce 1861 carská vojska na Zámeckém náměstí ve Varšavě zaútočila na manifestační pochod a zabila pět lidí. Pamatovala si slavný pohřeb pěti padlých a duchovní všech vyznání, kteří šli za jejich rakvemi uprostřed s varšavským vrchním rabínem Ber Meiselsem a kazateli Markusem Jastrowem a Izaakem Kramsztykem. Za nimi ve stotisícovém průvodu „kráčeli v řadách, držíce se za ruce, katolíci, židé, protestanti, šlechta, řemeslníci, nádeníci, inteligence, slovem všichni městští lidé v bratrské shodě a vzorném pořádku".

Ve svatyních všech vyznání se konaly zádušní mše zasvěcené těmto obětem. Také v „reformované" synagoze na Nálevské, kde Izaak Kramsztyk promluvil ke shromáždění polsky:

> Vlast je zde /.../, kde se naše síly rozvinuly, kde naše činy dozrávají, kde se usmívá naděje našeho mládí, kde se náš rozum naučil chápat a naše srdce cítit, tam, bratři, tam je ta země, kterou milovat musíme /.../. Spojme se tedy v lásce k zemi s ostatními našimi společnými bratry jinověrci a kráčejme spolu s nimi cestou osvěty a civilizace, cestou vědy a tolerance /.../ Usilujme o odstranění všech překážek, které po tolik staletí rozdělují občany jedné vlasti, děti jedné země.[17]

Byla mezi jeho posluchači malá, kudrnatá, energická šestnáctiletá dívka, moje prababička? Slova kazatelů se jí stala životním krédem, utvrdila v ní neochvějnou jistotu, že je částicí této země. Do konce života dojemně vyprávěla, že když katolická církev ohlásila národní smutek, všechny ženy v rodině Kleinmannů si vzaly černé šaty, černé klobouky s černými péry a černé šperky, a nejmladší sestřičky, černě oblečené, vozily v kočárcích natřených načerno panenky v černých šatech.

8. dubna roku 1861 carské vojsko znova začalo střílet do demonstrantů na Zámeckém náměstí, zabilo a zranilo stovky lidí. Tehdy kříž, upuštěný zastřeleným mnichem, zvedl židovský gymnazista Michał Landy a s tímto křížem v ruce zahynul, když ho trefila ruská střela. Událost inspirovala Cypriana Kamila Norwida k napsání známé básně *Židé polští* (*Żydowie polscy*).

Vlastenecké nadšení rostlo, odpovědí byly stále přísnější carské represe. Každé národní výročí bylo uctíváno slavnostními procesími. Na ulicích střílelo vojsko do lidí, což vedlo k ještě většímu vyhrocení napětí ve společnosti. Dne 14. října 1861 ruské orgány zavedly výjimečný stav. Zakázané pouliční manifestace se přenesly do kostelů, ale i tam vtrhávala vojska a odváděla modlící se lidi. Arcibiskupská kurie nařídila, aby

kostely byly uzavřeny. Ze solidarity byly uzavřeny i evangelické svatyně, také synagogy a modlitebny.

Carské úřady tenkrát za toto rozhodnutí uvěznily odpovědné, vrchního rabína Ber Meiselse a kazatele Markuse Jastrowa, a také Izaaka Kramsztyka. Kramsztyk, poslán do běloruské tvrze v Bobrujsku, se po půl roce vrátil, ale vlasteneckou činnost nepřerušil.

Izaak Kramsztyk, syn Samuela Kramstücka, který se zachránil ve varšavské pražské tragédii, se narodil v roce 1814. Byl typickým příkladem u Židů tak častého okouzlení polskými obyčeji. Vychováván podle přísných náboženských pravidel, do svých osmnácti let vůbec nemluvil polsky. V roce 1832 vstoupil proti vůli rodičů do varšavské Školy rabínů, která se v prostředí ortodoxních židů netěšila příliš dobré pověsti, neboť se domnívali, že své studenty vede k laicizaci a polonizaci. Skutečně, polský vyučovací jazyk, povinnost nosit evropský oděv a vlastenecký směr výchovy učinily, že škola existující třicet šest let nevyškolila ani jednoho rabína, zato její absolventi se stali intelektuální elitou moderní židovské společnosti.

Kramsztyk se tak dobře naučil polsky, že když ukončil školu, přednášel v polštině Talmud, stal se iniciátorem stavby reformované synagogy na Nálevské a jako první z varšavských kazatelů dával polská kázání. Po vypuknutí lednového povstání byl podruhé odsouzen k vyhnanství hluboko do Ruska, kde strávil čtyři roky. Po návratu už nemohl pracovat jako kazatel ani jako učitel. Napsal svá kázání, přeložil z hebrejštiny do polštiny fragmenty Talmudu a publikoval práce o hlavních zásadách judaismu. Používal krásnou polštinu, která místy působí velmi poeticky.

> Život člověka je stínem, který pomíjí, praví Písmo svaté. O jakém to stínu je řeč? Je to snad stín věže nebo stromu? Stín, který trvá po nějaký čas? Ne! Je to stín ptáka v letu; pták odlétá a není více ptáka ani stínu.[18]

Neměl příliš mnoho času ani možností, aby dohlížel na jedenáct dětí, ale mohl být na ně hrdý. Synové Marceli a Feliks se stali advokáty, Zygmunt a Julian známými lékaři, Stanisław byl fyzik a přírodovědec. Pro tento příběh je podstatný Julian, kterému, když byl Izaak v roce 1861 poprvé uvězněn, bylo devět let, a který sehrál významnou roli v životě Henryka Goldszmita. Synem Juliana a vnukem Izaaka byl v ghettu zavražděný malíř – Roman Kramsztyk.

Po zavedení válečného stavu vstoupilo revoluční hnutí do ilegality. V konspiraci začala krystalizovat idea ozbrojeného povstání. Tajná povstalecká vláda rozhodla, že povstání začne v noci z 22. na 23. ledna roku 1863. Provolání vzývající národ do boje směřovalo ke „všem synům Polska bez rozdílů víry a rodu, původu a stavu".

Józefu Goldszmitovi bylo tehdy devatenáct let. Neutekl „do lesa“ jako mnoho jeho vrstevníků. Například Aleksander Głowacki, příští Bolesław Prus, také Hrubešovan a žák lublinského gymnázia. Způsob života Goldszmitových mu vštípil potřebu společenské činnosti. Angažoval se v práci lublinského učitele v útulku, dnes bychom řekli školky, pro chlapce židovského vyznání, který připravoval děti na veřejnou základní školu. Je zde vidět vliv otce a otcových vyprávění o strastech pociťovaných na cestě za vzděláním. Ale i víru, že polsko-židovské animozity zmizí, překonají-li Židé svou nepřízeň vůči laickému vzdělání.

S jistou moudrostí charakteristickou pro svůj věk, zdůvodňoval v dopise pro nově vzniklý časopis *Jutrzenka*, vycházející v polštině pro polské Izraelity:

> Naříkáme, všichni voláme, že většina našich souvěrců projevuje takový odpor k osvětě, a zapomínáme na to, že zárodek zla se začíná v nás samých. Neboť ti, kteří jsou jakkoli vzděláni, z větší části nesporně porušují hodně předpisů, jimž lidé přisuzují značný význam. Taky se nelze divit, když pobožná Izraelitka váhá poslat své dítě do školy, když se bojí, aby odtamtud spolu s osvětou i podceňování a následně popření víry svých předků nenabralo. Je v naší moci překonat překážku oddělující nás od ortodoxních bratří důkladným dodržováním kardinálních závazků, abychom zničili to chybné, a přece mnoha souvěrci respektované mínění, jako by se osvěta protivila náboženství. Neboť máme-li zachovávat naše náboženské předpisy, byť zdánlivě možná někdy i omezující naše jednání, získáme tak důvěru a vliv na jejich mysl, a tímtéž usnadníme pokrok a šíření vědy, a tehdy před osvětou ustoupí intolerance a náboženská nesnášenlivost jako ledové kry před paprsky jarního slunce.[19]

Dopis byl publikován v roce 1863. Povstání mělo trvat ještě osmnáct měsíců. Od počátku bylo odsouzeno k porážce. Alexandr II. se bezohledně mstil. Tisíce lidí byly popraveny, desetitisíce vyslány na Sibiř. Majetky odsouzenců podlehly konfiskaci. Název Polské království byl změněn na název Země na Visle (pol. Kraj Nadwiślański [rus. Privislanskij], polooficiální název Polského království, který měl zdůraznit jeho závislost na ruském impériu, 80. léta 19. stol.; pozn. překl.). Polské instituce byly zrušeny nebo rusifikovány. Úředním jazykem ve školách a na úřadech se stala ruština. V neštěstím zahlcené a ochrnuté společnosti zavládl smutek.

V takové atmosféře mladý Hrubešovan dospíval. Bylo mu dvaadvacet let, když ukončil právnické kurzy při lublinském gymnáziu a v roce 1866 přijel do hlavního města, aby zde nastoupil na Vysokou školu Varšavskou na fakultu práva a administrace. Varšava ho omámila – „vždy plná hluku, vřavy a rachotu“. Se svými dojmy se svěřoval redakci nového, právě vzniklého týdeníku *Izraelita*, vycházejícího v polštině:

> Kdo se poprvé v životě vzdálil nadlouho od rodičů, příbuzných a přátel, kdo poprvé opustil rodné místo, v němž strávil svá nejhezčí léta, snadno pochopí, co jsem pocítil, když jsem se náhle stal cizím, opuštěným uprostřed zalidněného hlavního města, odtržen od všech, které miluji a kteří milují mne. Takovými myšlenkami posedlý jsem se vypravil ke schodům Trůnu nejvyššího, abych alespoň modlitbou se spojil s těmi, jež jsem daleko zanechal. Přišel jsem do synagogy v Daniłowiczovské ulici. Těžce se mi popisuje dojem, jakým na mne zapůsobil ten krásný, slávy Boží příbytek /.../ Brzy zazněl krásný, melodický zpěv. Nepopsatelným kouzlem na mne zapůsobila ta prosebná modlitba.[20]

Na základě citovaných dopisů se dá vytvořit psychologický portrét Józefa z doby jeho mládí. Používal bezchybnou polštinu; v lublinském gymnáziu musel mít náročné profesory. Čítával časopisy pro polonizované Židy. Chodil do pokrokové synagogy v Daniłowiczovské ulici, naslouchal polsky pronášeným kázáním rabína Izaaka Cylkowa. Na polské zvyklosti ale neaspiroval. Identifikoval se se svým židovstvím a cítil se jím zavázán. Byl věřící a přesvědčený, že světské vzdělání není v rozporu s vírou předků. Domníval se, podobně jako redakce a čtenáři *Izraelity*, že je nutné vyvinout úsilí, aby přátelské polsko-židovské soužití v jedné zemi bylo možné.

Usiloval o založení základní školy pro chlapce ve Varšavě, která by zastupovala cheder a v níž by se kromě židovského náboženství vyučovala i polština. Během vypuknutí cholery v hlavním městě působil v dobrovolných záchranných sborech. Reportáž o nákaze řádící v prostředí varšavských žebráků vtělil do románu *Dcera obchodníka. Obrázek z doby poslední epidemie ve Varšavě (Córka handlarza. Obrazek z czasów ostatniej epidemii w Warszawie)*, který vyšel v roce 1868. V knize je toto věnování: „Památce mé milované matky, Anně Goldszmitové, na důkaz hluboké úcty a oddanosti." Chana se této publikace nedočkala, zemřela o rok dříve.

Józef měl literární ambice. Chtěl vytvořit vydavatelskou sérii Vyobrazení slavných Židů 19. století, aby čtenářům nastínil cesty, jimiž lze dojít „k pochopení, úctě a vnitřní spokojenosti z užitečně prožitého života".[21] Své první dílo v této sérii, *Sir Moses Montefior,* vydané vlastním nákladem, věnoval svému „Nejdražšímu otci, lékaři, na důkaz synovské lásky".

V roce 1869 byla Varšavská vysoká škola vlivem represí následujících po povstání zrušena, a na jejím místě vytvořena Císařská univerzita. Zde v roce 1870 získal Józef Goldszmit titul magistra práv a administrace na základě lichotivě zhodnocené diplomové práce: *Interpretace rozvodového práva podle židovsko-talmudických zákonů, s všeobecným názorem na jejich rozvoj, s přihlédnutím k závazným předpisům (Wykład prawa rozwodowego podług ustaw mojżeszowo-talmudycznyh, z ogólnym poglądem na ich rozwój, z uwzględnieniem przepisów obowiązujących)*. Práce

vyšla knižně. Po ukončení studií vykonával soudní praxi v Lublinu, ale místo aby zůstal ve svém rodišti, přestěhoval se do Varšavy, kde se stal soudním advokátem.

Nejmladší ze tří bratrů, Jankiel, který si změnil jméno na Jakub, také navštěvoval základní školu v Hrubešově a později lublinské gymnázium. Jeho spolužáky byli Aleksander Głowacki – příští Bolesław Prus, Hrubešovan Aleksander Świętochowski – mistr polských pozitivistů a Julian Ochorowicz – spisovatel a publicista. Možná jejich vlivem, a možná vlivem staršího bratra, brzy zakotvil v literatuře. Julian Ochorowicz ve svých gymnaziálních pamětech mluví o tom, že přestože hodně žáků ve škole psalo, publikován byl jen slavný spolužák Jakub Goldszmit, „energický idealista".

Jakub byl člověk všestranných zájmů. V roce 1876 otiskl povídky nazvané *Ze židovského života. Obrázky a skici (Z życia żydowskiego. Obrazki i szkice)*, které, podobně jako Józefův román, se řadí k dílům několika židovských autorů píšících polsky. Dopisoval si s Józefem Ignacy Kraszewským (polský romanopisec, dramatik, publicista a literární kritik, člen české Umělecké besedy; pozn. překl.) a posílal mu k posouzení své práce. Tiskl v židovských i polských časopisech, zabýval se vydáváním v té době velice populárních židovských kalendářů a překlady z němčiny. Po příkladu svého bratra zpracoval životopisy zasloužilých Izraelitů. Na doporučení Mathiase Bersohna – bankéře, filantropa, veřejného činitele, mecenáše kultury a židovského umění – popisoval dějiny lublinského hřbitova. Spolu s bratrem shromažďoval umělecká díla a historické dokumenty pro vznik budoucího muzea židovské kultury ve Varšavě.

Ve svých publikacích nabádal ke sblížení Poláků a Židů – „občanů jedné země", k vzájemnému poznání a pochopení, k toleranci a využívání vzájemných schopností pro společné dobro. Vysvětloval, jak nespravedlivé a urážející je v Polsku rozšířené pohrdání Židy. Věřil v humánnost moudré výchovy a zdůrazňoval: „Vždy a všude [jsem kladl] pedagogické otázky na prvním místě."[22] Podobně jako Józef usiloval o organizaci polských základních škol pro židovské chlapce. Těm také poskytoval honoráře ze svých knih. Byl jedním z iniciátorů a organizátorů večerní školy pro židovskou mládež.

Oba bratři Goldszmitové zdědili po svém otci, Herszovi, naivní víru devatenáctého století, že když zmizí bariéry jazykové, společenské a civilizační, bude konečně vyřešen „židovský problém". Znepokojivé je, že mnohaletá příkoří generací shrnul ve svém *Deníku* poslední z rodu, uvízlý v polovině dvacátého století ve varšavském ghettu, kde „židovská otázka" měla za chvíli nalézt své „konečné řešení".

Po smrti Chany se hrubešovské hnízdo začalo rozpadat. Hersz Goldszmit se sice podruhé oženil, ale i on zakrátko zemřel, ve věku šedesát osm let. Slečny se vdaly.

Mindla, zvaná Magdalena, se stala paní Rejnerovou. Pěstovala ve své zahrádce maliny, po kterých se Korczakovi v ghettu tolik stýskalo. Maria Goldszmitová, později Pistolowá, iniciovala v Hrubešově stavbu útulku se jménem manželů Goldszmitových – „pro deset starých lidí obého pohlaví židovské víry". Orgány města za tímto účelem poskytly stavební parcelu vedle nemocnice, založené z Herszovy iniciativy. Časopis *Izraelita* oznamoval: „Vzpomínka na dlouholetou činnost doktora Goldszmita a manželky jeho, /.../ ještě žije a dlouho žít bude mezi obyvateli tohoto města, kteří s vděčností a zármutkem vzpomínají zásluh v životě skromného dobrodince, který se velice zasloužil o otevření instituce."[23]

Zdá se, že současně s odchodem starých Goldszmitů skončila jistá krátká etapa v životě rodiny obdařené optimismem, jímž zářil Hersz. Jako obvykle u lidí, kteří dosáhli všeho vlastními silami, věřil v život. Další generace, které v mládí „nechyběl čokoládový dezert", už byla psychicky mnohem slabší, třebaže si zdánlivě počínala dobře.

Adolf (1826–1877)
Emilia (1832–1892)
Židovský hřbitov ve Varšavě

Józef byl ve Varšavě uznávaný advokát a dostatečně vydělával. Přednášel rozvodové právo v židovském zákonodárství. Příjmy z přednášek určil na školné pro chudé židovské žáky. Jednu z těchto přednášek, nazvanou *O manželství z hlediska právního a mravnostního*, přednesl v Kališi v roce 1874. Téhož roku se oženil s Kališankou Cecylií Gębickou, „dvacetiletou slečnou". Cecylia pocházela ze zámožné židovské rodiny, její otec, Adolf Gębicki, byl vážený kališský kupec, populární svou filantropní a společenskou činností. Matka Emilia, za svobodna Dajtscherová, byla všeobecně oblíbená a ctěná. Mladí manželé uzavřeli náboženský sňatek v rabínově přítomnosti u notáře v Kališi.

Přestěhovali se do Varšavy a bydleli v Bielańské ulici. V roce 1875 se jim narodila dcera Anna, pojmenovaná na památku zemřelé Chany Goldszmitové, o tři nebo čtyři roky později se jim narodil syn.

4

Slunce nebo déšť?

> Zítra mi bude 63 nebo 64 let. Otci trvalo několik let, než mi obstaral rodný list. Kvůli tomu jsem zakusil několik krušných okamžiků. – Matka to nazvala trestuhodnou nedbalostí: jako advokát neměl otec matriční záležitosti odkládat.
> *Janusz Korczak, Deník, ghetto 21. července 1942*

V pondělí 22. července roku 1878 bylo hezké počasí. „Po smutných deštivých dnech a plískanici jasné slunce náhle rozveselilo přírodu. Kdo mohl, rychle spěchal na svěží vzduch, byl to požehnaný den pro drožkáře, mimoměstské restauratéry, ředitele letních scén. Zábavní lokály byly až do večera přeplněny. Saská Kempa (varšavská městská čtvrť na pravém břehu Visly; pozn. překl.), se podobala lidskému mraveništi. Ke kouzelným Łazieńkám proudily davy lidí. Ve Švýcarském údolí hrál Bilse dvěma tisícům posluchačů", psal *Kurier Warszawski*. Mathias Bersohn, předseda správní rady židovské Dětské nemocnice manželů Bersohnových a Baumanových ve Varšavě, nacházející se v průchodním domě na rohu ulic Kluzká 51 a Senná 60 vyhlašoval, že nemocnice mezi 3–5 hodinou odpolední přijímá nejchudší děti bez rozdílu vyznání. Doktor Julian Kramsztyk oznámil, že se do téže nemocnice přistěhoval coby stálý lékař. V laciné kuchyni na Fretové ulici se toho dne chudým podávala kroupová polévka a hovězí pečeně se zelím.

A v úterý 22. července roku 1879 pršelo. „Nepamatujeme podobně mračné léto. Přívaly deště. Je ponuře, smutně. Visla zmohutněla. Výška řeky dosahovala osmi stop. Očekává se další stoupání vody. Prochladlí a promočení Varšavané se skrývali před deštěm v přeplněných cukrárnách. U Lourse v hotelu Europejski, u Semadeniho na rohu Královské a Maršálkovské, u Blikleho na Novém světě" – oznamoval *Kurier Codzienny*.

Michał Glücksberg, knihkupec a vydavatel v ulici Nový svět 55, informoval, že má na skladě *Písmo svaté Starého i Nového zákona* odsouhlasené svatým stolcem, v sešitovém vydání, vybaveno dvěma sty třiceti ilustracemi Gustava Dorého. Bernard Klingsland prodával pod cenou metrové zboží a krajky na Necelé ulici vedle Saské zahrady. Jeho dcera Melanie měla tři roky, později se proslavila jako malířka Mela Mutterová.

Dne 22. července roku 1878 nebo 1879, v pondělí nebo v úterý, za slunečného nebo deštivého dne, se v rodině Cecylie a Józefa Goldszmitových narodil chlapec, který se později stane Januszem Korczakem. Podle židovské tradice bylo rozhodnuto pojmenovat ho po dědečkovi. Věřilo se, že po něm zdědí rozum, talent a ušlechtilost. Ale doba se změnila a pokrokoví polští Židé pochopili, že musí dávat dětem polsky znějící jména, aby se necítily ve společnosti cize. Konzervativci protestovali, že změna v rodině oslabí významnou paměť na předky. Manželé Goldszmitovi zvolili kompromisní řešení, Hersz se stalo jménem svátečním, ve světském životě zvítězil Henryk, avšak ne bez výhrad. Korczak v *Deníku* napsal: „Otec měl právo dát mi jméno Henryk, poněvadž sám dostal jméno Józef /.../. A přece váhal a otálel."[24]

Jméno, jak se můžeme domnívat, mu bylo dáno během obřadu obřízky. Když se zabývám touto věcí Korczakovými životopisci diskrétně pomíjenou, vstupuji do sféry intimity. To proto, že bych si chtěla představit atmosféru jeho domova. Moje matka napsala, že tam vládly „čistě polské zvyklosti", „že asimilace se tehdy konala rychle a důkladně". Zjednodušovala obtížný proces, jistou etapu přecházela mlčky, když rodiče byli ještě polskými Židy, zatímco děti vyrůstaly již jako Poláci židovského původu. Vždyť je to také část naší rodinné historie. Moje babička, Julia Kleinmannová, se vdala za rakouského Žida, Gustawa Horwitze, ale po svatbě dále bydlela ve Varšavě. Dokud Gustaw, syn vídeňského rabína žil, v rodině se velmi přísně dodržovaly zásady judaismu. Když zemřel, vdova se rozhodla, že svých devět dětí bude vychovávat podle polských zvyklostí.

Ale copak je možné ze dne na den se zříci své identity? Zbavit se bez lítosti židovského boha, náboženských zvyků, tradičních mravů? Nezanechává to v duši bolestné stopy? Mé babičce Janině, dceři Gustawa Horwitze, bylo osm let, když ztratila otce, ale dobře si pamatovala pravidla dodržovaná za jeho života, šábesové obřady a okázale slavené svátky. A přece ve vzpomínkách psaných po druhé světové válce nevěnovala těmto věcem ani slovo. Pouze navzdory samozřejmosti dokazovala, že její rodný dům se nijak neodlišoval od polských domovů. A když vyprávěla o svém dívčím zanícení polskou literaturou, o vzrušení, jak na konspiračních večírcích přednášela polskou vlasteneckou poezii, dávala najevo, že se především vždy cítila být Polkou.

Antisemitské invektivy dosáhly svého: židovství se na věky věků pojilo se středověkými pověrami, se zaostalostí, charakterovými defekty. Takže z paměti byly vymazávány stopy minulosti. Polonizace Korczakových rodičů připadala mé matce humánní povinností, zcivilizováním, polidštěním. Ale vždyť advokát Goldszmit, přestože mluvil polsky a polsky i psal, se považoval za Izraelitu, ne za Poláka. Světský život v hlavním městě mu zlehčil z domova přenesené přísné mravy. Vůči náboženství se stal lhostejným. Dodržoval ale základní principy víry a tradice. Možná z rozumu? Byl odborník na rozvody podle židovského práva. Měl co do činění s ortodoxními Židy. Kdyby projevoval ostentativní bezbožnost, ztratil by svou klientelu. Těžko připustit, že by vůči svému synovi nesplnil základní povinnost judaismu, jakou byla obřízka.

V roce 1934 Korczak napsal malému Danu Goldigovi, vnukovi přátel bydlících v Palestině:

> Ztratilo se mi tolik různých papírů, ale mám dopis rabína, který mi požehnal, když jsem se narodil.[25]

Jelikož tuto památku uchovával přes padesát let, musel ji považovat za významnou a věřit v sílu udělených požehnání. A rodinná legenda říkala, že autorem dopisu byl sám vrchní rabín z Paříže, známý Józefa Goldszmita, který mu gratuloval k narození syna, když předpověděl, že se stane velkým mužem v Izraeli.[26]

Proč ale neznáme přesné datum Korczakova narození? Proč advokát Goldszmit po několik let nepořídil Henrykovi rodný list? Podle platného zákonodárství se v carském Rusku muselo dítě zapsat do knih na matričním oddělení v průběhu osmi dnů po narození. Neexistovalo odloučení státu od církve a rejstříky byly vedeny v náboženských obcích. Křesťanské sňatky, narozeniny a úmrtí se zapisovaly v církevních farních knihách. V případě nekřesťanských náboženství úlohu státního úředníka zastával komisař policejního okresu. V těchto okresních anebo krajských správách úřadovali duchovní příslušného vyznání. Židy vázala následná procedura: otec v přítomnosti dvou svědků vyrozuměl sloužícího rabína o narození potomka. Rabín poté co v případě chlapce potvrdil, že byly splněny požadované náboženské úkony, předal otci potvrzení, na jehož základě okresní komisař zapsal dítě do knih a vydal rodný list stvrzující vyznání.

Alternativou byl křest. Přesto se přizpůsobiví Židé často domnívali, že by to byl „akt veřejného pokrytectví", že ti, kteří se rozhodli konvertovat, to dělají kvůli materiálnímu prospěchu, kvůli kariéře. Taktéž mí příbuzní si to nechtěli tímto způsobem

žehlit u polské veřejnosti. V dokumentech si ponechávali své židovské vyznání, přestože s judaismem je už nic nespojovalo.

Korczakův otec nebyl zaníceným propagátorem polských zvyklostí jako moje prababička. Ne náhodou z jeho pera vyšla biografická skica *Sir Moses Montefiore*. Tento židovský finančník a filantrop, a současně nobilitovaný anglický baron, spřátelený s královnou Viktorií a jinými dobovými šlechtici, usiloval o zlepšení situace Židů v Evropě, stal se pro ně symbolem úspěšné a tvůrčí symbiózy bez zřeknutí se vlastní identity. „Montefiore je Žid a nezapomíná na to, chlubí se svým původem /.../. Avšak Montefiore je také Angličan a je i vzorným občanem své země“[27] – napsal Józef Goldszmit, když dával barona za vzor polským Židům.

Polští Židé – Kronenbergové, Blochové, Epsteinové, Toeplitzové, Wawelbergové – víc a víc rozšiřovali své aktivity. Zakládali banky, rozvíjeli průmysl a obchod, budovali železniční tratě. Vytvářeli nespočetné dobročinné židovské podniky: školy, sirotčince, nemocnice, pečovatelské domy. Byli polskými patrioty, finančně podporovali následná povstání. Zakládali nakladatelství, vydržovali nejdůležitější polské časopisy. Prosluli jako mecenáši umění, přispívali na obživu polských spisovatelů a umělců. Co mohli více udělat, aby se stali „vzornými občany“ země, která neexistovala?

Porážka lednového povstání znamenala úder, který na dlouho odebral polské společnosti naději na nezávislost. Carské orgány se rozhodly Zemi na Visle rusifikovat a zastrašit. Výjimečný stav poskytl neomezenou moc vojenským soudům. Z úřadů, soudů a škol byla odstraněna polština a nahrazena ruštinou. V „bývalém“ Královském zámku úřadoval ruský generál-gubernátor, který měl současně správní, vojenskou i politickou moc. Polské úředníky zastupovali Rusové, všeobecně byli považováni za úplatkáře a darebáky. Vojáci, úředníci, gymnaziální učitelé – všichni nosili uniformy, které se lišily pouze střihem, barvou a distinkcemi.

Varšava dostala ve dnech následujících po povstání ruský ráz. Kostely byly přeměněny na cerkve. Budovy byly natírány barvami podle ruského vzoru. Tabulky s názvy ulic, vývěsní štíty obchodů, divadelní plakáty, vyhlášky musely být dvojjazyčné: na pravé straně větší nápis ruský, na levé menší polský. Příkaz byl pomíjen, když se na vývěsních štítech obchodů a restaurací používaly francouzské názvy. Namísto zlotých a grošů byly zavedeny ruble a kopějky, což Poláci nikdy neakceptovali a dále počítali v polské měně.

Tísnila je bezmoc, vědomí, že oběti a utrpení přišly nazmar. Vlastní zoufalství nás často uzavírá před problémy jiných a způsobuje, že hledáme obětního beránka. Nejsnadnější bylo vybít si agresi na Židech. Józef Goldszmit viděl, jak velice se změnila politická a společenská nálada v Polsku. Dřívější pocit polsko-židovské solidarity

se vytratil. Židovský blahobyt vyvolával nelibost. Odpor vyvolávala i chudina v kaftanech. Bylo varováno před „požidovštěním" polské kultury židovskými vydavateli a knihkupci. Rostlo znepokojení, že polskou vědu, medicínu a advokacii ovládli Židé.

Jan Jeleński v antisemitském plátku *Rola* napsal: „Jsi žid, buď jím! Je nám milejší ortodoxní žiďák, než civilizovaná nula, poněvadž první v něco věří, něčím je, zatímco druhý neposkytuje žádnou záruku. Kvůli spekulaci prodá a pročachruje všecko, jelikož je vyznavačem absolutního utilitarismu."[28]

„Žid a Polák v jedné osobě? – to je průhledná lež /.../ o smíření těchto dvou rozporů, židovství a polskosti, nemůže být ani řeč"[29] – bylo prokazováno, když byly ztraceny veškeré iluze a uzavřeny všechny cesty.

„Jaká budoucnost čeká mé ubohé dítě? Narodilo se jako Polák. Rusáci mu přikazují, aby byl Rusákem, Jeleński mu zas brání být Polákem, Němcem být nechce a být Židem už nemůže."[30] Stížnost Aleksandra Kraushara vyjadřuje myšlenky, jež mohl spřádat Józef Goldszmit.

Židovské vyznání vedlo k šikaně ve škole i na univerzitě, ztěžovalo profesní život, znemožňovalo vykonávání veřejných funkcí, vyvolávalo nepřízeň polské společnosti. Možná bylo zapotřebí zbavit se toho břemene? Příbuzní a další známí stále častěji přijímali křest a křtili své děti. Tvrdili, že to dělají pro jejich dobro. Katolíkem se stal doktor Stanisław Słonimski, syn Sary rozené Sternové a Chaima Zeliga Słonimského, otec budoucího básníka Antoniho Słonimského. Józef Lesman, otec budoucího básníka Bolesława Leśmiana také otálel s pořízením rodného listu svému synovi. Pokřtil ho v roce 1887, kdy byl zaveden numerus clausus čili stanovený počet židovských žáků v gymnáziích omezený do deseti procent, a jeho chlapci bylo právě deset let a začínal se učit.

Odtrhnout se od rodinné tradice? Rozejít se s přijatými principy? S celým systémem judaistických hodnot? Možná advokát Goldszmit záležitost s rodným listem vůbec nezašantročil, jenom dlouze zvažoval všechna „pro" a „proti". Opravdu to bylo obtížná volba, a nikoho ani nenapadlo, že se jednou kus papíru může stát rozsudkem smrti.

Nakonec se ale rozhodl. Jednal navzdory zdravému rozumu, zato v souladu s vlastním přesvědčením. Jeho syn dostal úřední jméno Hirsz a byl registrován v „kanceláři pro nekřesťanská vyznání". Jak otec vysvětlil své pozdržení? Byl advokát. Zvládl to. Otcovo rozhodnutí syn nikdy nevyvrátil. Do konce života zůstal v židovském vyznání.

Kanárkův pohřeb

Obtížná věc narodit se a naučit se žít.
Janusz Korczak, Deník, ghetto 21. července 1942

Aby se napravily dávné nesrovnalosti v matrice a usnadnily oslavy Korczakova výročí, přijalo UNESCO za datum narození Henryka Goldszmita rok 1878. Svět se tehdy jevil relativně klidný. V Anglii už jednačtyřicet let vládla královna Viktorie. Ve Francouzské republice čtyři roky vládl prezident MacMahon. V Rakousko-uherské monarchii byl třicet let císařem František Josef. Carskému Rusku vládl třiadvacet let car Alexandr II., a německému císařství sedm let císař Vilém I.

Navzdory politickému zotročení se Varšava hospodářsky rozvíjela. Vzkvétající kapitalismus potřeboval právníky, lidé hledali obhájce, nejen v rozvodových záležitostech. Advokát Goldszmit vydělával slušně. Oblíbil si komfort, často měnil byty za větší a pohodlnější. V roce 1881, když byly Henrykovi tři roky, se Goldszmitové přestěhovali z Bielanské ulice na Krakovské předměstí – velmi reprezentativní části Varšavy, vedoucí ke Královskému zámku. Stěhování do „lepší" polské čtvrti znamenalo, že advokátovy služby využívali nejen Židé, ale i Poláci.

Rodina nebyla velká. Matka, otec, dvě děti a babička z matčiny strany, Emilia Gębická, která s nimi bydlela po smrti svého muže. V domácnosti byla zaměstnána kuchařka, služka a k dětem vychovatelka. Korczak, když psal v ghettu o svém dětství, s horoucí láskou vzpomínal na chutě, barvy a vůně domova. A zatím jen smutné vzpomínky na maliny (zahrada tety Magdy), na pohankovou kaši (otec), možná i na piškoty, pojídané během nemoci.

Matka, zmíněná v *Deníku*, působí dojmem osoby, která má neustálou starost o syna: „Ten kluk nemá žádné ambice. Ke všemu je lhostejný, nezajímá ho, co jí, jak se oblékne, jestli si hraje s dítětem ze svého prostředí, nebo s nočními hlídači. A nestydí

se hrát si s menšími."[31] Syn, zdrženlivý v citových projevech, nám nezanechal žádné odkazy, díky kterým by se dal vytvořit její portrét. Byla veselá, plná života, hezká, citlivá? Nebo depresivní, apatická, nesmělá, uzavřená do sebe?

Sestra, coby společnice ke hrám, téměř neexistuje, přestože rozdíl mezi nimi nebyl velký.

> Tatínek mě v dětství nazýval nemotorou a hlupákem a v prudkých hádkách dokonce idiotem nebo oslem. Jenom babička věřila v mou šťastnou planetu. Jinak lenoch, ubrečenec, trouba (to už jsem říkal), idiot a k ničemu /.../.
>
> Měli pravdu. Oba. Napolovic. Bábinka i papá.[32]

Zdá se, že láskyplné přátelství ho spojovalo s babičkou. Svěřoval se jí se svými záměry. Dávala mu rozinky a přezdívala mu „filozof".

Rodiče patrně nebyli spolu šťastní. Otec se rodině moc nevěnoval. V jeho životě se objevovaly i jiné ženy. Matka plakala, babička lomila rukama: „Jen dvě děti v pořádné židovské rodině." Nálady dospělých se odrážely na Anně i Henrykovi. Bránili se před bouří visící ve vzduchu. Annu spalovaly dívčí problémy natolik, že je její bratr ani nestačil vnímat. Henryk před domácími konflikty utíkal ke snění.

> Byl jsem dítě, které si dlouhé hodiny mohlo hrát samo, o kterém se neví, že je v domě. Kostky jsem dostal, když mi bylo šest let. Přestal jsem si s nimi hrát, když mi bylo čtrnáct.
>
> „Že ti není hanba! Takový velký klacek. Kdybys radši něco dělal. Čti si. Kostky – to je nápad..."[33]

Hlavním tématem celé Korczakovy tvorby se stala samota dítěte ve světě dospělých. „Bez radostného dětství musí být celý život zmrzačen."[34] První roky života si zapamatoval jako pásmo nekonečných muk, které sestávaly z obav, hanby, bezradnosti a pocitu viny. Tyto vzpomínky se pro něho staly významným zdrojem pedagogických a literárních inspirací. Dříve než velké evropské osobnosti objevily a popsaly dětské neurózy, které jim v dospělosti ničí život, bojoval za právo dítěte na úctu, na lásku, na pocit bezpečí – základní záruky psychického zdraví.

Existovaly ale objektivní příčiny, pro něž by mohl považovat své dětství za nešťastné? Despotický otec, nestálý a nedůsledný? Bázlivá matka, zaobírající se otcem, která neposkytovala dětem dost pozornosti? Napětí doma, které budilo úzkost? Podobná atmosféra v rodině bývá často, ne vždy ale způsobuje trauma. Opravdu byl málo milován? Narodil se už takový – přecitlivělý, úzkostlivý, nervózní, považovali ho dospělí za podivína a neuměli ho dostatečně podpořit, neustálým pošťuchováním, vysmíváním

a zahanbováním zhoršovali jeho sebevědomí? Kdo se v oněch časech zabýval emocionálními potřebami dětí?

Na krmení nemluvňat byly kojné, na opatrování chůvy, na výchovu vychovatelky a guvernantky. Očekávala se poslušnost a dobré způsoby. Nejlepším společníkem při vštěpování poslušenství byl strach.

> Byl jsem tehdy ještě moc malý. Bál jsem se, že by se pánbíček moc zlobil, kdybych si pokradmu vzal cukroví – řekla mi, že když budu houpat nohama, znamená to, že kolébám ďábla. Rád jsem čmáral tužkou a stavěl domky ze starých karet, prohlížel omalovánky, přidělával kníry obrázkům, poslouchal pohádky o sirotcích, macechách a přízracích. A divil jsem se, jak koně vědí, kudy má drožkář jet, když mu to otec nařídil, a že tam trefí – a jak dospělí umí rozlišit psa od fenky – a jak se všichni mrtví vejdou do nebe. Nechtěl jsem pít mléko a chodit brzy spát. Hostům jsem odříkával Pěl kohoutek kykyryký a jiné pohádky – a moc jsem se bál tmavého pokoje a cizích lidí.
>
> Poněvadž jste mi říkali, že k cizím lidem se nesmíme přibližovat, protože malé děti prodávají žebrákům /.../, a že od cizích se nesmí nic vzít, ani karamelky, ani višničky, nebo mi upadne nos, a že se nesmí nic ze země ani v zahradě, ani na ulici zvedat, protože budu mít všude ošklivé skvrny a vyrážky /.../.
>
> Když mi máma dala dva groše, abych je podal žebrákovi, že „mi nic neudělá," tak jsem se bál a ohlížel se, jestli mi máma neodejde a nenechá mne samotného a bezradného. A když jste mi říkali: „Zůstaň tu, budeš tu mít hodně hraček a cukroví," tak jsem začínal plakat a vy jste se mi smáli /.../.
>
> Také se mi zdávalo, že za zdmi našeho domova číhá jakási skrytá, nepřátelská a hrozivá síla /.../ a že vyjma vás jsou všichni lidé nepřátelé, kteří mě chtějí zahubit.[35]

1. března roku 1881 došlo v Petrohradě k atentátu na cara Alexandra II. Atentát zorganizovala ruská teroristická organizace Národní vůle. Nezdařilých pokusů bylo více. Tentokrát se atentát povedl, a provedl ho Polák vyrostlý v Rusku, Ignacy Hryniewiecki. Hodil zblízka bombu, která explodovala. Car, těžce zraněn, stačil ještě zašeptat: „Zima, zima... Odneste mě do paláce." Za dvě hodiny zemřel. Jeho třináctiletý vnuk, kníže Mikuláš, když uviděl dědečka ležet v krvi, začal křičet: „Nechci být carem! Nikdy nebudu carem Ruska!" Hryniewiecki zemřel na následky utržených zranění, zbylí útočníci byli pověšeni.

Výkonné orgány, vždy nakloněné posílit antisemitské nálady, začaly šířit fámy, že viníky jsou Židé. Přes sto vsí a městeček zaplavila vlna pogromů, nepokoje trvaly více než rok. Často se jich účastnily davy štvané provokatéry. Žádné instance zodpovědné za veřejný pořádek se nepokoušely chránit napadané. Jedinou reakcí byla represivní opatření namířená proti Židům omezující jim přístup k některým povoláním, vyhánějící je z Moskvy a příhraničních míst.

Na trůn usedl syn zavražděného cara, Alexandr III. Ruští Židé po tragickém roce 1881 začali masově utíkat, především do Ameriky, ale i do Anglie, Francie, Německa a Rakouska. Nejblíže však měli do Země ležící na Visle. Polští Židé je považovali za neotesance, kteří kazí tak těžce utvářený obraz civilizovaného Izraelity. Poláci v nich zas viděli nástroj rusifikační politiky okupanta. Říkalo se jim Litváci a nebyli oblíbeni. Svou agresivní průbojností vyhrocovali polsko-židovský konflikt.

V roce 1881 byly Henryku Goldszmitovi tři roky. První den vánočních svátků připadl tehdy na neděli. Bylo slunné počasí, svátečně odění Varšavané šli do kostelů a na procházku po městě. Nic nepřipomínalo tragédii, která se udála v poledne během mše v kostele Svatého kříže na Krakovském předměstí. Kapesní zloděj, přistižený při činu, zvolal: „Hoří!" a utekl. Lidé podlehli panice. Vrhali se k jediným kostelním dveřím, poráželi slabší a šlapali po těch, kteří upadli. Někdo začal křičet, že onen zloděj je Žid, který schválně vyvolal poplach, aby mohl v davu krást.

Z kostela byly vynášeny oběti. Ukázalo se, že zahynulo přes třicet lidí. Dvacet pět bylo těžce raněných. Na ulici se náhle ozvaly výkřiky: „Bijte Židy!" Najednou se objevily skupiny podezřelých výrostků. Začali napadat a urážet židovské chodce, rozbíjet okna v židovských skladištích, loupit co se dalo. Nepokoje se bleskově šířily i do jiných čtvrtí. Byly rozbíjeny a ničeny židovské dílny, napadávány, okrádány a pustošeny byly i židovské domácnosti. Obecně se Židé nebránili. Někteří po vzoru katolických sousedů vystavili před obchody svaté obrázky a kříže, ale sami utekli. Vyvázla jen největší skladiště vybavená pevnými okenicemi a železnými mřížemi. Chudé židovské obchůdky byly zničeny. Ruský generál-gubernátor na zprávu o nepokojích sice nařídil obklíčit ulice vojskem a četnictvem, ale bylo to zbytečné, když vojáci a policisté nezakročili. Jen lhostejně přihlíželi tomu, co se děje. Když byli tázáni, proč nechrání napadané, odpovídali: „Jsou to Židé."

Nepokoje zasáhly téměř celou Varšavu. Trvaly od neděle do úterý, než se policie rozhodla zakročit. Pogromy postihly kolem deseti tisíc rodin. Škody byly vyčísleny na osm set tisíc rublů. Varšavské obyvatelstvo bylo otřeseno. Byla nařízena sbírka peněz pro poškozené. Helena Modrzejewska (slavná polská herečka, od 1868 v USA; pozn. překl.) věnovala obětem svůj honorář za vystoupení v Krakově. Nikdo nepochyboval o tom, že pouliční nepokoje vyprovokovali Rusové. Udivující byla pouze tak horlivá a početná účast Poláků. Tisk napadal pachatele jako „špínu", „hrstku darebáků", vyjadřoval naději, že celkově je naše společnost zdravá a neschopná podobných hanebností. Rozpoutala se další diskuse nad „židovskou otázkou".

Vypravili se manželé Goldszmitovi, bydlící na Krakovském předměstí, v onu slunnou neděli na procházku s Annou a Henrykem? Byli-li doma, museli vidět oknem, co se na ulici děje. Jak vysvětlili dětem ten výbuch nenávisti? Co zbude v duši po takovém prožitku, přestože zdánlivě upadá v zapomnění?

Henrykovi bylo pět let, když bydleli na Medové, poblíž Zámeckého náměstí – další symbol povýšení. Tato historická část Varšavy byla velmi atraktivní pro advokáty a úředníky vzhledem k blízkým soudům a vládním úřadům. Medová byla hezká, tichá, zelená ulice, z obou stran zastavěná barokními a klasicistními paláci, které po období uplynulé krásy přešly z rukou aristokratických majitelů do rukou průrazných podnikatelů a proměnily se v obrovské činžovní domy. V přízemních místnostech v průčelí budov se rozmístily elegantní obchody. Velkopanské komnaty ve vyšších patrech a zadní trakty domů původně určené pro služebnictvo, byly rozděleny na byty k pronajmutí.

Ve shodě s platnými standardy manželé Goldszmitovi obývali nejméně sedm pokojů. Nejdůležitější byla otcova pracovna. Důležitý byl i salon – užívaný ve svátky. Jídelna se podle ruského stylu nazývala stolóvaja. V přijímacím pokoji se večer soustřeďoval rodinný život. Tajemnou místností byla ložnice, kam nebyly děti vpouštěny. V dětském pokoji vládla vychovatelka. Před jejím zrakem bylo možné se skrýt v babiččině pokoji.

Kuchyně, spíže, koupelna, toaleta, malé místnůstky pro služebnictvo byly umístěny směrem do dvora. Do této části bytu vedly kuchyňské schody. Byty byly osvětleny petrolejovými lampami, modernější plynem. Nejbohatší měli už doma telefony. Pokoje byly zařízeny v dobovém stylu. Těžký, masivní nábytek s plyšovým čalouněním, těžké sametové závěsy v oknech a v dvoukřídlých dveřích, a na navoskovaných dubových parketových podlahách měkké koberce. Všude stolečky, konzole, komody, křesla, pohovky a sedačky, police, žardiniéry, stojaté hodiny, podstavce pod vázy. Interiér dokonale vykazoval materiální úroveň vlastníků.

Dítě salonu (Dziecko salonu) – Korczakův román publikovaný v r. 1906 – není reportáží z vlastního domova. Ale také to není literární fikce – je v ní až příliš hněvu a lítosti.

> Večer jste šli do divadla. K chůvě přišel nějaký člověk ve vysokých botách; seděl v kuchyni v čepici. Začal jsem plakat: „Ať ten chlap jde pryč." Nařídila mi, abych se omluvil a políbil mu ruku. Nechtěl jsem – chvěl jsem se. „Jestli se okamžitě neomluvíš, tak zhasnu lampu, půjdeme pryč a ty zůstaneš sám. Přijde bezhlavý dědek, zacpe ti pusu,